

הרב משה קוטקס
רמת שלמה ירושלים

סדר קערת ליל הסדר של האריז"ל

מהו המין אותו צריך להניח בקערת ליל הסדר של האריז"ל כנגד 'מרור' ומהו המין אותו צריך להניח כנגד 'חזרת'?

האם צריך לקחת ל'ברכת מרור' ול'בורך', מהמינים המונחים בקערה עצמה? מהו המרור אותו לוקחים למצות 'אכילת מרור' ומה לוקחים ל'בורך', והאם נידון זה קשור בשאלות הקודמות?

היכן מיקומם של ג' המצות בקערה, לצד שאר המינים, תחתיהם [או מעליהם]?
נספח: בענין זיהוי מין המרור 'עולשין'.

סדר הקערה של האריז"ל כפי שנדפסה בהגדות רבות לפי כל העדות¹, וזה ציורה²:

1 אף שנידון המאמר הוא על קערת האריז"ל, מ"מ בתוך דברים יבוארו איזה הערות על קערת הרמ"א והגר"א כפי שיש הנהגים לסדר כן. וכאן רק אציין אליהם: סדר הרמ"א מובא בהגהותיו לשו"ע (סי' תע"ג ס"ד) בשם המהרי"ל, וטעם סידורה הוא: לפי הכלל שאין מעבירין על המצות, דהיינו לפי סדר השימוש במינים המונחים בקערה. וסדר הגר"א מובא בשמו במעשה רב (אות קצ"א). ולדעתו הסדר שונה לא רק בקערה, אלא גם במנין המצות שדעתו להניח רק ב' מצות.

2 אין כוונתי להכריע בצירור זה, האם לפי האריז"ל המצות צריכים להיות לצד המינים או תחת המינים [או מעליהם]. ולקמן (ענף ז') יבואר דבר זה בקצרה.

3 עי' בס' עוד יוסף חי לבעל הבא"ח (פ' צו סעי' י"א וי"ב) שכתב שכשיסדר הקערה יכוין שהיא סוד המלכות והוסיף כוונות בזה. והמשיך שצריך להקפיד ליתן על קערה ממש ודלא כאותם בני"א המניחים המצות והמינים בלא קערה כלל. ועי' לקמן (אות נד) מה שאביא להעיר בזה.

א. סדר קערה זו נהוגה בקרב רוב קהילות ישראל לענפיהם, לא רק קהילות הספרדים, וקהילות החסידים, שרבים מהנהגותיהם עפ"י האריז"ל, אלא גם קהילות האשכנזים, וכפי שהעתיקהו הפוסקים כדוגמת הבאה"ט (סי' תע"ג⁴ סק"ח), הגדש"פ 'מעשה נסים' לבעל ה'דרך החיים' [נדפסה גם בסדור המפורסם אוצר התפילות], ועוד. גם המ"ב (סקכ"ו) ציין לעיין באחרונים שהביאו סדר זה, ולשון הערוה"ש (סעי' י"א) ש'כן המנהג אצלנו, ואכן כן נהגו גם רבים מהאשכנזים.

ב. על סדר קערה זו רבים ראו ותמהו, מדוע לקחת ב' פעמים 'מרור'. ולקמן אעתיק את לשון הפרי עץ חיים שהוא מקור סדר הקערה במלואו וכאן אעתיק רק את הקטע הנוגע לנקודה זו וז"ל: **ואח"כ תקח חזרת ותניח למטה מן המרור בקו אמצעי שהוא כנגד היסוד, והוא כדי לעשות אח"כ כריכה עם החזרת.** עכ"ל. ולכאן מפשטות לשונו משמע, שהסוג השני של מרור, שמניחים כנגד 'חזרת' – הוא כדי שיעשה בו כורך, ומזה משמע, שהסוג הראשון שקראו 'מרור' – הוא כדי שיאכלו ב'ברכת מרור'. אמנם להבנה זו צ"ב, מדוע בסוג השני פירט את שמו 'חזרת' ואילו בסוג הראשון לא פירט, אלא קראו בשם הכללי – 'מרור'. ולכאן יש לפרש, שגם בסוג הראשון כוונתו לכתוב את שמו הפרטי, וכוונתו תבואר בהקדם דברי המשנה בפסחים (לט.): **ואילו ירקות שאדם יוצא חובתו בפסח בחזרת בתמכא ובחרחבינא ובעולשין ובמרור.** ע"כ. ובגמ' מפרשת את כל הסוגים, ואת 'מרור' פירשה: **מרירתא.** ופירש"י: **אמירפוי"ל והיא פופר"ץ.** מבואר שיש מין שנקרא מרור, וכן מבואר בראשונים נוספים שם, לפי"ז נראה לכאן שכמו שבסוג השני פירש שהכוונה למין החזרת ה"נ במין הראשון כוונתו למין ה'מרור'. ועי' הערה⁵.

ואם נכונה הבנה זו, יש להעיר בזה כדלהלן.

ההערות לפי הבנה זו

ג. **הערה א' –** למבואר בלשון הפרי עץ חיים שציטטתי לעיל **'הוא כדי לעשות אח"כ כריכה עם החזרת'** מבואר דיש להשתמש למצוות כורך מהמרור שנמצא ע"ג הקערה, וכן מבואר ברמ"א (סעי' ד') שסידר סדר הקערה באופן שלא יהא מעביר על המצוות, מוכח שמשתמשים במה שעל הקערה, וגם הפוסקים שיישבו מדוע לפי האריז"ל אין בעיה זו, לא כתבו שאין צורך להשתמש על הקערה אלא יישבו באופנים אחרים⁶.

4 המצוין בכל המאמר שלפנינו לשו"ע ונו"כ בלא סימן, הוא או"ח סימן תע"ג.

5 אמנם יש לציין שיש פירוש נוסף בראשונים, שמרור אינו מין מסוים אלא הכוונה לכלל המינים המרים, ולכן ברכתו על אכילת מרור, כ"פ הריטב"א בשם הרא"ה, בחי' רבנו דוד, במאירי, ובס' החינוך מצוה שפ"א. להלכה, בשו"ע סעי' ה' סתם וכתב מרור, ונראית כוונתו למין הנקרא מרור, וכן פירשו המ"ב סק"ה, אכן הרמ"א השיג וכתב: ואם אין לו אחד מאלו הירקות יקח לענה או שאר ירק מר. [מש"ב לענה ע"ש בבה"ל] ומש"כ ירק מר, פירשו המ"ב דהיינו אותם מינים הנוכחים בגמ' שיש להם סימנים של מרור ע"ש, והמג"א סק"ג תמה על הרמ"א, שבגמ' לא משמע כן, והוסיף להק' מגמ' סוכה ע"ש. וכוונתו בקו' ראשונה לגמ' בפסחים הני"ל לפירש"י שדוקא ה' מיני מרור כפי שפירשתם הגמ', ובשם 'מרור' גופיה, הכוונה למין מסוים ולא לכלל המינים המרים, אכן לפי' שאר ראשונים הני"ל לק"מ ויתכן שהרמ"א סבר כמותם - עי' בכ"ז במהדיר לחי' רבנו דוד. ויתכן אם כן, שהאריז"ל סבר כיסוד דברי הרמ"א, ו'מרור' בדבריו המכוון לכלל מיני המרור, אך בעניינו עדיין לא יתיישב, דמדוע בסוג השני פירש חזרת, ובמין הראשון נקט את כל המינים המרים, ולכן נראית יותר שכוונתו לפי' כדפירשתי למעלה, שהכוונה למין שנקרא מרור, אכן עי' בסמוך מה שאעיר על הבנה זו ובהמשך המאמר אביא ג' דרכים בהבנת דבריו, ובתוה"ד אביא שיש שפירושו על המין המסוים הנקרא 'מרור'.

6 בדעת האריז"ל, היאך מסתדר עם כלל זה, עי' היטב בשו"ע הגר"ז שם סכ"ו ובמ"ב (סקכ"ו). ומש"כ בס' אבן

ענף א'

אכן לא כולן עושים כן, אלא יש המשתמשים רק במה שנמצא ע"ג השלחן, כמובא בספרי מלקטים זמננו, וכן ראיתי הנוהגים כן, ולכאו' העושים הקערה עפ"י האריז"ל צריכים להקפיד לקחת מהקערה דוקא.

[ואף שכתב הבן איש חי והובא בכה"ח (סקנ"ב) שישארו המינים בקערה עד סוף הסדר עפ"י סוד, מ"מ יכול לקחת חלק מזה עכ"פ, כפי שכתב שם. וגם שיש הסוברים שאי"צ שישארו עד סוף הסדר, כמפורש במג"א (שם סק"ה) שאחר הכרפס יכול לסלק מהקערה את הכרפס והמי מלח⁷. גם ראיתי הוכחה יפה, שכשם שהמצות לא נשארים שלימות, ואוכלים מהם, וגם הן חלק מהקערה, לדעת האריז"ל - כן שאר הדברים. כן מובא בשם הגרי"ש אלישיב זצ"ל (בהגדש"פ - הגרי"ש אלישיב עמ' כ"ב)].

ד. הערה ב' – השתא דאתינן להכי משתמשים במה שעל הקערה, ולפי הדיוק שדייקנו בדברי האריז"ל, א"כ יוצא שלברכת מרור יש לקחת מה שמניחים כנגד 'מרור', שלכאו' הוא מין הנקרא מרור, ולכורך יש לקחת מין הנקרא חזרת. ולכאו' הלא מפורש בגמ' פסחים (לט.) דמצוה בחזרת, ונפסק בשו"ע (ס"ה) שעיקר המצוה חזרת. [ו'חזרת', היא חסא כמבואר בגמ' שם, ובראשונים ובפוסקים פירשו שהיינו לטוג"א - סאלא"ט - שאלטי"ן, וכפי שהעתיק החכם צבי (סי' קי"ט) שאביא לקמן (אות מ) ובחך יעקב (סקי"ח) באריכות, והמ"ב (סקל"ד) ואכמ"ל. ומקובל כיום אצל רוב העולם, בין אצל הספרדים בין אצל האשכנזים, שהוא מה שנקרא בלשוננו חסה (ויש המקפידים לאכול חסה ערבית), אמנם יש אשר פקפקו בזה עי' הערות^{8,9}]. והיינו למצות מרור. וה"ה לכורך, כמפורש בראשונים: האבודרהם (סדר ההגדה), הראב"ן (סוף פסחים), שבלי הלקט (סי' רי"ח) ועוד ראשונים, וכ"ה בלשון הב"י (סי' תע"ה) בשם האגור. וא"כ צריך לקחת לשניהם חזרת - חסה, ומדוע האריז"ל אמר אחרת ושלאכילת מרור לקחת את מין המרור'.

ה. ולכאו' היה מקום לומר שכאן האריז"ל חולק על הנגלה, ולפי"ז יהא תלוי הדבר בנידון הפוסקים מה לעשות כשהקבלה חולקת עם הנגלה, די שכתבו לילך אחר הפוסקים והנגלה, כ"כ בכנה"ג הובא במ"ב (הל' תפילין סי' כ"ה סקמ"ב) בנוגע למחלוקת הפוסקים לעומת הקבלה, שיש לילך אחר הפוסקים. וכמדומה שכן נוהגים האשכנזים. [ועי' מה שהביא הב"י

השם - שו"ע הזהר (סי' תע"ג פתחי חותם סקכ"ד). ותלה פלוגתתן במחלוקת האם אין מעבירין הוא רק בשעת קיום המצוה או גם קודם.

7 כוונתו לפי הרמ"א שמניחים מי מלח על הקערה.

8 יש שערערו שהחסה כיום אינה מרה כ"כ, עי' בחזו"א (או"ח קכ"ד פסחים לט.) באריכות נומה שדייק בחכ"צ שאביא לקמן (בביאור דרך השניה אות מ) והאריכו על דבריו בדור אחרון, וקיבצם בחזו"ע פסח מהדו"ב סי' ל"ה. ולכן אינם אוכלים חסה כלל לא בברכת מרור ולא בכורך, [ורק תמכא - חריין]. ויש שמשויה מקפידים לאכול את הקלח שהוא יותר מר. ויש המניחים אותו באדמה זמן ממושך יותר, ואז מקבל מרירות יותר. ומה שיש שאוכלים גם חסה וגם חריין [דהיינו אוכלים שניהם יחד הן בברכת מרור הן בכורך, ויש שבא' מהם אוכלים חסה ובא' מהם חריין] אכן הנהגה זו היא מסיבה אחרת כפי שאריך בזה לקמן שם. והיות שכ"ז אינו נושא המאמר, אין ברצוני להיכנס לזה, ורק הנני מציין ענין זה כאן ושם, בהקשר לסדר הקערה, וכפי שיתבאר שם.

9 אכן יש שקבלה אצלם שהחזרת היא סוג שונה: א' - 'זערויך' - כ"כ הלבוש הביאו המג"א, וכן נהג רבי חיים מוואלוין זצ"ל (תוספת מע"ר אות נ"א וכתר ראש אות צ"ח) שכן קיבל מרבי שמשון ממי"ץ, וכן עי' לקמן הערה 17 בשם האדמו"ר רבי אהרן מבעלזא זצ"ל. ב' - עי' לקמן (אות אות יד ואות מג) בשם היפה ללב שהיה לו ספק אם הוא ליג'וגה או אינדידיא. וע"ע לקמן הערה 35 בשם החמ"י ומה שדנתי בכוונתו.

שם סי' כ"ה בענין ברכות התפילין, בנוגע לזוהר והנגלה]. ומאידך יש מחכמי הספרדים שנקטו במחלוקת השו"ע והאריז"ל שיש לילך אחר האריז"ל. ולא באתי לקבוע בזה מסמרות או להכריע בזה, אלא רק לציין לעיקרי הנדונים שראיתי בזה, וכן לציין איזה מ"מ לזה, ועיי' הערה¹⁰.

ו. אכן בעניננו יש לדון על ב' נקודות: **נקודה א'** - לא מסתבר שיחלוק האריז"ל על גמרא מפורשת¹¹, וגם אם יש בכוחו לחלוק על גמ' מפורשת, השאלה האם לפי חכמי הספרדים הנ"ל הולכים כהאריז"ל גם נגד גמ'. ובעניננו לכאן מפורש בגמ' שמצוה בחזרת. ואף שהב"י (סי' תע"ג) הביא לפרש בדעת הרמב"ם שהשמיט דברי הגמ' מצוה בחזרת, שכוונת הגמ' אף בחזרת, אע"פ שאינה מרה, וכ"ש שאר המינים, מ"מ רוב הראשונים והפוסקים לא פירשו כן. ויש לדון בנידון הנ"ל של הנגלה והקבלה, שגם אם נאמר שהולכים במחלוקת הפוסקים והקבלה אחר הקבלה, ונאמר שהאריז"ל לא יחלוק על הגמ', או שלא הולכים אחריו בכה"ג, השאלה האם במקרה ורוב הראשונים מפרשים דלא כהאריז"ל, האם יש לילך אחר הפירוש של היחידים ולילך אחר האריז"ל או לא. ואכמ"ל ועיי' בסמוך אות ז בשם החזו"ע ובהערה¹³.

ז. **נקודה ב'** - עוד יש לדון, די שחידשו שבמקום שאין מפורש באריז"ל ורק נרמז ואפשר לפרש באופן א", אין הולכים כהאריז"ל נגד השו"ע¹². ויל"ע בנידו"ד, שמחד אינו רק שו"ע אלא פשוטות הגמ', ומאידך יל"ע אם נחשב מפורש באריז"ל [להניח בקערה במקום 'מרור' מין שונה מחזרת, וכן שיש לקחת מהקערה לברכת מרור], או שהוא רק דיוק, דלקמן (אות כח) אביא פירוש בדברי האריז"ל שכוונתו ג"כ בשניהם לאותו מין. וצ"ע.

וראיתי בס' חזו"ע (פסח מהדו"ב סי' ל"ה) שדן בזה בעניננו, והבין שלאריז"ל צריך לקחת ב' מינים שונים והיינו שחולק על הגמ', ולפיי"ז דן בדיון זה, ועיי' הערה¹³.

ח. ושוב מצאתי בספר חיי אדם שעמד על עיקר הנידון בכוונת האריז"ל, אך לא ביאר מהו אכן הביאור, ואעתיק לשונו (כלל ק"ל סי' י"א במוסגר): **ודע, שאין חילוק בין המרור שמברך עליו או זה שלוקח בכריכה, דלא כמו ששמעתי מקצת בנ"א בשם כתבי האר"י שהם ב' מינים, והם אינם יודעים בין ימינם לשמאלם, שהרי ה' מיני ירק מצטרפים זל"ז אפי' ליקט מכולן כזית יצא אלא דהעולם נוהגים העליון של 'חריין' [תמכא] לברך עליו שהוא נח יותר לאכול וגם הוא הדור מצוה. עכ"ל.** וזה ברור שכל

10 חכמי הספרדים - ה"ה הרחיד"א בברכ"י (סי' מ"ו אות י"א) ובעל הבא"ח בשו"ת רב פעלים (ח"ד סי' ח'), ובשו"ת אור לציון (ח"ב במבוא ענף ט"ו). והאריך בנידון זה של סתירה בין הקבלה והנגלה רבי יעקב הלל שליט"א, בספר שלם - גבורת האר"י (י-ם ה'תשע"א), ובקיצור בשו"ת שלו - וישב הים (ח"א סי' ח' ח"ג עמ' קמ"ח).

11 וכ"כ באופן כללי רבי יעקב הלל שליט"א בס' וישב הים' שם (עמ' קס"א) שהאריז"ל לא יחלוק על הש"ס, וציין לביי סי' כ"ה הנ"ל.

12 באל"צ שם כתב כן מדיליה, ובס' גבורת האר"י הנ"ל הערה 10, הביאו ודן בדבריו. [ולקמן (אות לו) אביא דעת שו"ת אל"צ בנידונינו בסדר הקערה].

13 שם הביא הכלל שיש לילך במחלוקת הגמ' והקבלה אחר הגמ'. והוסיף להוכיח שהוא גם באופן זה שיש לפרש בדוחק את דברי הגמ' באופן שיסתדר עם הגמ', מ"מ לא מפרשים כן, אלא הולכים אחר רזה"פ. [ולכן הסיק די ש לקחת לברכת מרור והכריכה רק חזרת - חסה. אכן לא דן מה להניח למעשה על הקערה. ואכן הובא בשמו בהערות רבי מאיר מאזוז שליט"א על הבא"ח (בן איש חי המשולב עם עוד יוסף חי, סוה"ס עמ' ד') להניח בשניהם אותו סוג חסה ולשיטתו כאן (ומש"כ ר"מ מאזוז אופן אחר בזה, הבאתיו ברשימת המנהגים מנהג ג')] אכן בס' וישב הים (הנ"ל הערה 10) הביא שיש מהפוסקים שכתבו שבמקום שהאריז"ל מפרש את הש"ס אחרת מהפוסקים יש לעשות כהאריז"ל. ומשמע שם גם כשרזה"פ מפרשים כן.

כוונתו לצאת נגד טעות בנ"א שלא מבינים דברי האריז"ל, והוכיח מהדין הפשוט, שוודאי שאין כוונת האריז"ל כן. גם היה פשוט לו שאין הקבלה חולקת על הנגלה בזה. אכן מה כן הביאור - לא כתב, ועי' לקמן (אות כח) בשם שער הכולל שלפי"ז יבוארו גם דבריו.

ט. הערה ג' - אף שהקדמונים כתבו פירוש מרור - עי' מה שהובא אצל החק יעקב (סקי"ח) ובגר"ז (סעי' כ"ז), ובשער הכולל יובא לקמן [-דהוא 'פאלין'], מ"מ כמדומה שהיום לא ידוע מה זה 'מרור', ואילו 'חזרת', כאמור לעיל שאצל רוב העולם הוא חסה. ואילו ה'חריין' אינו 'חזרת', אלא - 'תמכא' ע"ש במקורות הנ"ל. וא"כ היאך מקיימים דברי האריז"ל.

ויש להדגיש את חשיבות הנידון שלפנינו, שהנידון הוא בעניני קבלה, ומעבר לדיוק הדרוש בכל נושא, הרי שבענינים אלו דרוש לדייק יותר היות יש לדברים סודות עמוקים, וכיון שאין אנו יודעים סודן יתכן שבשינוי קטן מפסידים את כל ענינו. ובמיוחד בענינו שבאה כאן אזהרה מיוחדת שאביא לקמן (אות יח) מהפרי עץ חיים בשם האריז"ל: **'ואל ישנה מזה הסדר'**.

ענף ב'

י. כשבררתי את מנהג ישראל הנוהג בזה כסדר קערת האריז"ל, מכל העדות והחוגים, קהילות הספרדים, קהילות האשכנזים, ובתוכם החסידים, מה מניחים כנגד 'מרור' ומה מניחים כנגד 'חזרת', קבלתי תשובות מגוונות. יש שהשיבו שמתחבטים בזה כל שנה, ואכן אין להם מנהג ברור בזה. יש שאכן השיבו מהו מנהגם, ובעקבות תשובות אלו אספתי חמשה מנהגים המתחלקים לתשעה מנהגים. בהמשך הדברים אנסה בעז"ה להתחקות אחר מקור ושורש המנהגים השונים, וכעת אביאם כצורתם. [אדגיש, שאין כוונתי לקבוע כל אלו כמנהג ישראל כיון שלא ברירתי שכל אחד מהם אכן נהוג מדורי דורות בצורה זו, ועוד אדגיש, שגם אם בתוך הדברים אביא איזה הערות אל חלק מהמנהגים, אין כוונתי ח"ו לפקפק על איזה מנהג, ממנהג ישראל קדושים, אלא לדון בדברים ע"מ שיבוארו ויתבררו]:

יא. מנהג א' - בשניהם אותו מין, חזרת - חסה.

מנהג זה מסתעף לה' מנהגים:

א. בשניהם חסה באותה צורה בדיוק. ואכן משתמשים לברכת מרור וכורך רק בחסה¹⁴.

ב. מה שמניחים כנגד 'מרור' - עלי חסה. וכנגד 'חזרת' - קלח החסה. ואכן משתמשים לברכת מרור בחסה, ולכורך בקלח¹⁵.

ג. מה שמניחים כנגד 'מרור' - חסה שלמה בתוך שקית כיון שהחסה היתה נגועה בתולעים [וגם כיום שיש עלים נקיים לא השתנה המנהג]. ולכן לא השתמשו בה. ומה שמניחים כנגד 'חזרת' - עלי חסה פרודים [ובדוקים]. והשתמשו בה הן לברכת מרור הן לכורך. ומקורו בהערה¹⁶.

14 וכן נהג הגרש"ז אויערבאך זצ"ל. [שמעתי מנכדו רבי אהרן אויערבאך שליט"א ממחברי הס' הליכות שלמה - שכן זכור לו, והוסיף שהיה זה בשנותיו האחרונות שהיה קשה לו מסיבות בריאותיות לאכול 'חריין'].

15 עי' לקמן מנהג ג' בהערה 18 בשם הגר"מ אליהו זצ"ל.

16 הובא בהערות רבי מאיר מאזוז שליט"א על הבא"ח (בן אי חי המשולב עם עוד יוסף חי, סוה"ס עמ' ד') בשם אביו רבי מצליח מאזוז הי"ד.

ד. בשניהם אותו דבר: חסה יחד עם תמכא – 'חריין'. ומשתמשים לברכת מרור ולכוורך לחסה וחריין גם יחד.

ה. בשניהם אותו מין – 'חריין'. מה שמניחים כנגד 'מרור' – ראש של חריין [ולא אוכלים אותו]. ומה שמניחים כנגד 'חזרת' – חריין מפורר [והשתמשו בו לאכילה יחד עם מין נוסף חריין או מין אחר וכמבואר כ"ז בהערה¹⁷].

יב. מנהג ב' – ב' מינים שונים: מה שמניחים כנגד 'מרור' – עלי חסה, ומה שמניחים כנגד 'חזרת' – תמכא 'חריין'. ומשתמשים לברכת מרור ולכוורך או רק בחסה או לחסה וחריין גם יחד.

יג. מנהג ג' – ב' מינים שונים: מה שמניחים כנגד 'מרור' – א' מחמשת מיני מרור – 'עולשין' – ונקרא בלשונם 'הנדבי' והוא צמח הגדל בר [ותיאורו אציין לקמן] וכיון שהוא נגוע בתולעים, עוטפים אותו היטב בשקית, ומניחים אותו על הקערה, ולא משתמשים בו. ומה שמניחים כנגד 'חזרת' – חסה. ומשתמשים לאכילה לברכת מרור ולכוורך רק בחסה. ואציין את הנוהגים כן בהערה¹⁸.

יד. מנהג ד' – ב' מינים שונים: מה שמניחים כנגד 'מרור' – מניחים מין שמקובל אצלם שהוא מרור ונקרא ליג'וגה. ומה שמניחים כנגד 'חזרת' – מניחים מין שמקובל אצלם שהוא חזרת ונקרא אינדידיא. ומשתמשין בין למרור ובין לכוורך בסוג של ליג'וגה. [ספר יפה ללב ואביא לקמן (אות מג) באריכות]. ואכן צ"ב דאם מקובל מה החזרת הא מצוה לשניהם בחזרת וא"כ יקחו לשיניהם מהאינדידיא, ואכן שוב כתב שם [ביפה ללב בקונטרס אחרון] שבאמת ספק היה להם מה הוא חזרת אם ליג'וגא או אינדידיא [והיינו כיון דהביא שם מס' כנה"ג שכתב שליג'וגא הוא החזרת] ולכן מניחים שניהם בקערה, וגם משום הסוד להניח ב' מינים, אכן לברכת מרור ולכוורך אוכלים את אשר נאכל אצלם כל השנה לקינוח והוא הליג'וגא. ואעתיק הדברים כלשונם וביאורם, בביאור מקור המנהגים – לקמן דרך שניה (אות מג).

טו. מנהג ה' – במרור הניחו חסה ובחזרת הניחו הנדבה, ואעתיקו כפי שהביאוהו כלשונו¹⁹: 'מרור' – וכו' היינו החסה הנקרא בערבית כ"ס. 'חזרת' – 'הנדבה' המה עלי חזרת, הוא צמח ממשפחת המצליבים שטעמו מר ולא ניתן לאכילה, ובאמת לא אוכלים אותו. ע"כ. ויש להעיר דמבואר במנהג זה: **(א)** שהוא הפך מנהג ג'. **(ב)** שהטעם שלא אוכלים אותו לא בגלל התולעים וכפי המובא במנהג ג', אלא בגלל שלא ניתן לאכילה. אכן בהמשך נביא כמה מקורות שאכן אכלו בעבר להינדבי [ודוחק לומר שמדובר על צמח אחר]. **(ג)** קראוהו 'עלי חזרת', ויל"ע אם

17 מנהג האדמו"ר רבי אהרן רוקח זצ"ל מבעלזא (לוח תמידים כסדרם). נוכ"ז סדר הקערה אבל באכילת המרור ההכוורך אכל אחרת ובזה היה שינוי במנהגו: דבהיותו בעיר בעלזא בחו"ל היה לוקח סוג הנקרא זערוי"ך (עי' על מנהג זה לעיל הערה 9) יחד עם קצת חריין מפורר מהקערה, ובארה"ק לקח חסה עם קצת חריין כנ"ל (לוח דבר יום ביומו).

18 כן מנהג: הג"ר עזרא עטיה זצ"ל, הגר"צ אבא שאול זצ"ל, הג"ר יעקב עדס זצ"ל ומשפחתו, הגר"מ אליהו זצ"ל, ולהבחיל"ח רבי יעקב חיים סופר שליט"א, המקורות לכל זה והסוג המדויק עליו מדובר יובא לקמן בנספח שבסוף המאמר בענין זיהוי מין זה. ודברי הגר"צ במלואם יובאו לקמן (בדרך השניה אות לו) בביאור דרך מנהג זה. וע"ע לקמן שם מה שאביא עוד מקורות לגוף המנהג. [אכן הוסיף הגר"מ הנ"ל שמי שאין לו סוג זה, יעשה כמנהג א' אות ב' הנ"ל, כדי ליתן שינוי בין ב' שמות המרור שעל גבי הקערה].

19 כמובא בס' 'מנהגי יהדות בבל בדורות האחרונים' לד"ר אברהם בן יעקב, צוטט בקוני' 'עדות ביוסף' שבסוף מחזור 'עוד יוסף חי' (מזרחי) לפסח עם הגדש"פ.

זה שמו המקורי מחו"ל או שכיום נקרא כן בעברית, כמו שחסה נקראת בשיבושי העברית המודרנית' - 'חזרת' וכדלקמן (אות לט), אכן לא יתכן שחזרת נקראת לב' דברים שונים.

טז. מנהג נוסף בהנחת מרור בקערה - ראיתי בשם מנהג מצרים ואביאו לקמן בביאור דרך שניה (אות לז ס"ק ג).

יז. עוד יש לציין בזה להנהגה ייחודית שהיה נוהג הגרי"ש אלישיב זצ"ל, וכיון שהנהגתו לא ברורה לן כל הצורך, לא אעתיקה כאן אלא בהערה, עם מה שיש להבין בה, ואולי ע"י פרסומה אזכה שהנהגתו תתברר וכראוי, ע"י הערה²⁰.

ענף ג'

מקור דברי האריז"ל

יח. בעקבות זאת יצאתי לתור ולברר אחר מקור דברי האריז"ל ופירושו. ונתברר שבשמונה שערים למהרח"ו שסדר בנו מהרש"ו (שנים ה'ת"ט-ה'תי"ד) בשער הכוונות (דפו"ר י-ם ה'תרס"ב). לא נמצא סדר הקערה. ורק ביאר שם (ענין הפסח דרוש ו', פג-ב ואילך. וכן ענין ספיה"ע דרוש י"ב פז-ב ואילך) את כל סימני ליל הסדר עפ"י הסוד, ולדוגמא כתב שג' המצות הם נגד חכמה בינה ודעת, ע"ש סודם. אך סדר הקערה דהיינו ענין קיבוץ המינים בתוך קערה אחת ועפ"י הצורה הנ"ל, לא נמצא שם. [וגם בס' 'מחברת הקודש' (והוא מבוסס על ס' מאורות נתן ח"ב למהר"ן שפירא בשער הכוונות לשבת ומועדים. דפו"ר קארעץ ה'תקמ"ג) לא נמצא דבר].

אלא נמצא רק בספר 'פרי עץ חיים'. והיות שיש כמה ספרים הנקראים פע"ח אפרש שהכוונה לספר פרי עץ חיים, דפו"ר דובראוואנא, ה'תקס"ג (שער חג המצות פרק ו' אות ב'), וע"י בהערה²¹. ובמשמעות הדברים במה שלא נמצא בשעה"כ יש בזה דעות שונות ואכמ"ל²².

20 אציין בזה להנהגה ייחודית של הגרי"ש אלישיב זצ"ל [ע"פ מה שהצלחתי לברר אצל אלו שהסבו על שלחנו בליל הסדר או לעזור לו בהכנות לעריכת הסדר]: ראשית, ציינו שכל הנהגתו בליל הסדר היתה עפ"י הגדת המעשה נסים (לבעל הדרך החיים) מתוך סדור אוצר התפילות, ובפרט בסידור הקערה, שלמרות שזכר בע"פ את הסדר, מ"מ כל שנה היה מבקש את ההגדה לסדר מתוכה את סדר הקערה, ושם הסדר כפי האריז"ל וכפי הציור שציירתי בריש המאמר [ועפ"י נכתב בהגדש"פ-הגרי"ש אלישיב שסדר עפ"י האריז"ל], והסדר המעשי היה שהמינים היו בקערות קטנות - על השלחן עצמו - סביב הקערה של המצות, במעגל סביב, וסידר רק מין אחד של מרור - הקלח עם העלים (של המין שהשתמש בו לאכילת מרור וכדלקמן) אמנם מה היה בכל קערה, והיינו כפי איזה סידור סדר בדיוק לא זכרו (מלבד מה שידעו שבהגדת מעשה נסים הוא כסדר האריז"ל, וע"י מה שאעיר בזה כעת). ע"כ השלמת התמונה כפי שהשלמתי אחר הביירוים אצל בני ביתו [כפי ששלחתי לברר אצל חתנו רבי עזריאל אויערבאך שליט"א, וכפי ששמעתי מנכדו רבי אריה אלישיב שליט"א, ומנינו רבי משה ישראלון שליט"א מו"ל הגדש"פ-הגרי"ש אלישיב]. אמנם אם אכן באמת הסדר היה כהאריז"ל וכנ"ל, יש להעיר בזה כמה הערות: א' - לפי האריז"ל מניחים כאמור ב' קערות של מרור וכאן הניח רק אחד [ואולי הדבר נבע מהקושי שהתבאר למעלה מה ענינים ומהותם של ב' סוגי המרור, ולכן הנני מציין את הנהגתו בזה]. ב' - מבואר בפע"ח שהמצות הם כנגד ג' ספירות וששת המינים כנגד ספירות אחרות, ולפי"ז לכאורה צריכים להיות יחד, ולא להניח המצות באמצע המינים, אלא באופנים אחרים [שירחב אודותם לקמן אות נב] ואילו כאן הניחם באמצע, והנהגה זו תואמת את המצויר במע"ר הנ"ל הערה 1 בשם הגר"א. ג' - שלהאריז"ל יש להקפיד להניח את כל המינים על קערה א' גדולה שהיא כנגד המלכות, כמפורש בפע"ח שיובא בהמשך המאמר, וכפי שהדגיש בעל הבא"ח וכמובא בהערה 3. ויש לידע אם חידש סדר זה, או שנהג עפ"י זקנו המקובל הג"ר שלמה אלישיב זצ"ל בעל ה'שלם שבו ואחלמה' שהוא ואביו היו עימו, בצעירותו של הגרי"ש זצ"ל, וכאמור שאקוה שעי" פרסום הדברים אוכה לברר הנהגתו.

21 והמגיה כתב בהקדמתו שביססו על הפע"ח של ר"מ פופרש (מהד"ר ה'תקמ"ה), ועל הפע"ח לר"נ שפירא

ואעתיק לשון הפע"ח²³ וז"ל: להר"ר חיים כהן בשם הר"י ז"ל מע"ח: סדר הקערה של השמורות יהיה כסדר הזה, והוא שתקח ג' מצות שמורות, ותניח הכהן מלמעלה, ואחריו לוי, ולמטה ממנו ישראל, שהם כנגד ג' מוחין דאבא עלאה, ואח"כ תקח מרור וכרפס וחרוסת וב' מיני תבשיל: זרוע של טלה צלויה, וביצה מבושלת. ותניח אלו ה' הדברים למעלה על ג' מצות דהיינו זרוע שהיא חסד בימין שלך, וביצה שהיא גבורה בשמאל שלך, מרור שהוא רומז לתפארת באמצע בין הזרוע והביצה וכו', ואח"כ החרוסת בקו ימין תחת הזרוע מפני שהיא רומזת לנצח, ואח"כ הכרפס שהוא רומז להוד תניח תחת הביצה בקו שמאל שלך, ואח"כ תקח חזרת ותניח למטה מן המרור בקו אמצעי שהוא כנגד היסוד, והוא כדי לעשות אח"כ כריכה עם החזרת, והקערה בעצמה שכוללת כולם היא המלכות וכו', ואל ישנה מזה הסדר, ואשרי לו מי שמכוין להנזכר לעיל. עכ"ל. והועתק בס' יד אהרן, ובבאר היטב (סקנ"ח) ואצל רבים אחריו, עד הכה"ח (סקנ"ח).

יט. אנסה לבאר דבריו ורמיזותיו: הנה מש"כ בתחילת הקטע, 'להר"ח כהן', כפי הנראה הכוונה להר"ר חיים הכהן תלמיד מהרח"ו מח"ס טור ברקת ועוד ספרים, [פעמים נקרא 'כהן' בלא ה"א הידיעה]. ועי' הערה בהקשר למה שמובא בענין זה בספרו טור ברקת²⁴.

מש"כ ה'ר"י, יתכן והכוונה לאריז"ל כפי שמכונה לפעמים בכתבים אלו, וגם אם הר"ר חיים הכהן לא שמע מהאריז"ל אישית דבר, אפשר לפרש מילת 'בשם' שהכוונה בשמו ולא מפיו. אכן לא יתכן שפירושו הר"ר יעקב צמח - שממנו נסדר הרבה מהפע"ח - כיון שר"ח כהן בעל הטור ברקת היה דור לפניו.

מש"כ 'מע"ח' וודאי פירושו 'מעץ חיים'. אכן צ"ב למה הכוונה, ואולי המכוון לס' עץ חיים המקורי שסידר מהרח"ו. אכן שוב שמעתי שבד"כ הכוונה בזה הוא ל'חברים' - גורי האריז"ל, ושכן נבדק בצורה שיטתית²⁵. שו"ר בשם כמה גדולים שאכן אמרו שד"ז לא נמצא בכתבי האריז"ל, אלא ד"ז מה'חברים', ה"ה רבי חיים שאול דוויך הכהן זצ"ל ראש מקובלי בית אל בירושלם, הובא במכתב רבי ישעי' אשר מרגליות זצ"ל לבעל המנחת אלעזר זצ"ל ממונקאטש, והמנח"א בתשובתו הסכים על ידו, [הובא בספר השואל ספר 'כחו דרבי אלעזר ברשב"י' (עמ' עמ')]

(מהדו' ה'תקמ"ב). ובירר מתוכם את הנוסחא האמיתית. ובספר 'לשם שבו ואחלמה' (הקדמות ושערים' ב'פתיחה' לשער 'הפונה קדים') כתב שזוהי המהדורה המושלמת ביותר [מתוך ס' כתבוני לדורות לרבי יעקב הלל שליט"א].

22 רק אציין איזה מראי מקומות לנושא באופן כללי, עי' בשם הגדולים על ר"מ פופרש ובמקומות נוספים, ובס' כתבוני לדורות לרבי יעקב הלל, ועוד. ואכמ"ל. ועי' לקמן אות 5 בשם רבי חיים שאול דוויך הכהן זצ"ל.

23 [כפי הנוסח המועתק בבאה"ט (סק"ח), ויצוין שבפע"ח במהדו' הני"ל יש איזה שינויים]

24 והנה חיפשתי בספרו טור ברקת (הל' פסח. אמ"ד ה'תני"ד. דף עט-ב) לראות מה מביא על ענין הקערה, וראיתי שכשמדבר על ההלכה המובאת בשו"ע שעל המינים השונים של הקערה האריך בכל ענין ועומק המינים, ואף הדגיש להניח את כולם בתוך קערה וביאר הענין לפי דרכו, אך לפו"ר לא הזכיר את סדר הקערה כלל, דהיינו מה להניח והיכן וכו'. שוב העירני רבי יוסף אביב"י שליט"א שבכל הספר אינו מוכיר כלל את האריז"ל, ולפי"ז לענינו לאור זאת אין ראיה. עכ"ד. אמנם שוב שמעתי מהעוסקים בההדרת ספר 'טור ברקת' שבדקו בצורה שיטתית וראו שבספר עצמו צפונה וטמונה תורת הנסתר של האריז"ל, ועל הפליאה שלא הזכיר לאריז"ל אולי כיון שהכל ממנו ולכן לא הזכירו לפי"ז קמה וניצבה ראייתי. [ועי' לקמן בדרך ראשון (אות ל) מה שאביא עוד מדבריו בטור ברקת ואנסה לבארם לפי דרכנו שם].

25 כן שמעתי מרבי חיים יצחק פרוש שליט"א, ושהסכים על ידו רבי יעקב הלל שליט"א, אחר שבדק הענין היטב.

י"ט ואילך) ותשו' המנח"א נדפסה גם בספרו ח"ה סי' ט"ז] ויל"ע אם כיוון בגלל שפי' כן במילות 'מע"ח' וכנ"ל, או שכוונתו כיון שבלא"ה הגיע הדבר דרך ה'חברים' - ה"ה רבי חיים כהן. וע"ש עוד רבי שאול דוויך הוסיף ששייך ע"ז את אזהרת האריז"ל והרש"ש זצ"ל שלסמוך רק על קבלת מהרח"ו. אכן למרות זאת מבואר שם שעשו כסדר הקערה הזאת, רק עם שינוי אחד שהתקשו בו. [מיקום המצות וכדלקמן ענף ז']. ועי' הערה 26.

כ. אכן מצינו לכמה מגדולי ההולכים בתורת האריז"ל שלא הזכירו בענייננו דבר. כגון הבן איש חי, שלא הביא כלל סדר הקערה של האריז"ל, ואף שהבאתי לעיל (על ציור הקערה בהערה) בשמו מספרו עוד יוסף חי, שיכון על הקערה בסוד מלכות, וכן שהקפיד מה"ט להניח על קערה דוקא וזה הלא מצינו בפע"ח, מ"מ העירוני דאין ראייה שכוונתו לסדר מיוחד בקערה, אלא יתכן שכל מה שעושה מעשים בלילה זה מכוון כנגד הספירות ולכן צריך להשלים הענין ע"י נתינת קערה.

אמנם היה מקום לומר שהיה פשוט לו הסדר של האריז"ל כפי שיש לדייק בספרו לשון חכמים (ח"א סי' מ"ט) שדן על פסח שחל בשבת כמה המצות מניח אם ג' או י"ב ובתו"ד כתב כך: ונמצא בכל קריאת ההגדה עד שעת אכילת מצה מונח על השלחן י"ב ככרות וגם הקערה מסודר בתוכה מצות זורוע וביצה וכו' כרשום בספרי ההגדה וכו' עכ"ל. ובהגדות שנדפסו בתקופתו, כגון בהגדה ש"פ, בגד ה'תרנ"ז [הבא"ח נלב"ע בה'תרס"ט] מופיע סדר הקערה שבפע"ח, וכן ראיתי מביאים שנהגו במקומו בבבל. אך הוא קצת דוחק, דגם דברים פשוטים צריך לכתוב, ובפרט שבענין זה, כפי שאנו רואים אין הדברים פשוטים כלל [היינו נידונינו על החזרת והמרור, וכן על מיקום המצות דלקמן ענף ז']. ועי' לקמן בדרך ראשונה (אות לא) שאביא שיש שפירושו באופ"א.

כא. גם בסדור עמודי שמים לאא"ז הריעב"ץ זצ"ל, לא כתב אלא כסדר הקערה של הרמ"א, אף שמביא רבות מתורת האריז"ל, וגם לא מביא אחרת מאביו אא"ז בעל החכ"צ זצ"ל אף שהריעב"ץ מעיד עליו (מור וקציעה סי' תל"ג) שרוב הנהגותיו היו עפ"י האריז"ל והיה בקי בכל כתבי האריז"ל. [ואף שבימיהם לא נדפס הפע"ח, מ"מ שמעתי שבזמנו היו בארצות אשכנז מאות העתקות ממנו. ולכן כנראה שראוהו].

כב. על דבר דעת הגר"א, עי' הערה 27.

26 [גם צל"ע בכת"י המקורי של פע"ח, הנכתב ע"י הר"מ פופרש בשנת ת"י לערך, ואתח"י, אם דבר זה נמצא, כיון ששמעתי דיש הרבה דברים בדפוס שהתווספו במשך השנים. ואם לא ימצא שם הרי שהדברים פחות מוסמכים. וצל"ע].

27 הגר"א (מעשה רב קצ"א) סידר קערה שונה אף שכנראה שגם הוא ראה לפע"ח, אכן אינו ראייה, דיתכן שפליג על האריז"ל, גם אם סבר שהוא מוסמך. [אכן כבר מצאנו שנחלקו הגר"א חבר ובעל ה'לשם שבו ואחלמה' אם הגר"א חולק באופן עקרוני על האריז"ל או לא, ואכמ"ל - עי' מאסף 'ישרון' אלול ה'תש"ע מאמר ר"ד קמינצקי שליט"א]. וביותר מזה מצינו בענייננו שסבר (שם ובבהגר"א) לקחת ב' מצות, ודלא כמפורש בשעה"כ בשם האריז"ל שציינתי לעיל אות יח. ואף שנקודה זו אם ב' או ג' מצות במחלוקת ראשונים שנויה, מ"מ במחלוקת הפוסקים כתבו הפוסקים שהקבלה תכריע, [אכן לגר"א שיטה אחרת בענין, והוא שבאופן עקרוני אין כלל מחלוקת בין הנגלה והנסתר ואכמ"ל]. ואכן עי' בשעה"כ שם בהגהות אות ז' המתחילה 'א"מ' - אמר מאיר. דהיינו ר"מ פופרש], שכתב גם האריז"ל הפריד בין סוד ב' עליונות לבין סוד הג' משום המחלוקת ושרק ב' עליונות הם חובה ע"ש, מ"מ למעשה מבואר שהאריז"ל סידר סה"כ ג' מצות. ועי' בשו"ת מנח"א ממונקאטש (ח"ג סי' כ"ב) שהאריך לתמוה על הגר"א בזה, וגם הביא שמפורש כן בתיקוני זהר (תיקון ס"ט. קט-ב) ושהגר"א בהגהותיו לתיקוני' שם לא שינה שם הגירסא. ע"ש. וגם בדמשק אליעזר על בהגר"א תמה על הגר"א מוזה"ק במקום נוסף (פ' בראשית) שכתב ג' מצות.

כג. אכן מצינו כעין נוסח הקערה בספר משנת חסידים (לרבי עמנואל חי ריקי. ה'תפ"ז. מסכת סדר ליל הסדר פ"ב מ"ב-מ"ג)²⁸. וגם החיד"א בספרו מורה באצבע (סי' ז' אות ר"ו), צייר הציור של הקערה כעין דברי הפע"ח האמורה²⁹, [ציינו הכה"ח שם]. אך כולם לא התייחסו לנידוננו.

ענף ד'

דעת הרש"ש זצ"ל

כד. הנה הרש"ש - מהר"ש שרעבי זצ"ל עצמו לא הביא כלל סדר הקערה, וכפי שרואים בסדור כוונות שלו, כמובא בכמה ספרים שהדפיסו העתקות ממנו, וכמצוין בהערה³⁰. אכן יש מתלמידיו, מסדרי סידורו שהביאו סדר הקערה הזה, ה"ה ב'סדור הרש"ש' של הרב וידאל קוינקא כת"י³¹, שהביא לפע"ח וסידר כמוהו בדיוק. וכ"ה בסידור כוונות הרש"ש - מכת"י של הרב היר"א, וכמבואר בסמוך, אכן שם הוסיף קטע מענין נוסף, וכבסמוך.

הנחת מרור אחד, ובמקום חזרת - חומץ

אכן ב'סידור כוונות הרש"ש אהבת שלום הגדה של פסח' (לרבי יעקב הלל שליט"א. מהדו' ה'תשמ"ה עמ' ס"ח. מהד' התשמ"ט עמ' ל"ח) נדפס סדר הקערה כמו בפע"ח הנ"ל, ובסודותיה כתב בשינוי לשון ויתר אריכות. וז"ל: תחילה יסדר קערה גדולה הרומזת לבחינת המלכות הכוללת בתוכה תשע ספירות והיא עצמה עשירית להם בסוד וכו' וכן קערה וכו' שהיא רמז למלכות וכו'. ויעשה תוך הקערה הנזכרת ג' בבות, שלש של שלש שלש, שהם כנגד תשע ספירות, חב"ד חג"ת נה"י. בבא ראשונה: יתן בראש הקערה ג' מצות זו על גבי זה הרומזים לג' בחינות עליונות חב"ד. בבא שניה: תחתיים ממש סמוך להם מצד ימינך הזרוע וכו' ומצד שמאלך הביצה וכו' ובאמצע וכו' המרור הרומז וכו'. ובבא ג': תחתיים ממש סמוך להם תחת הזרוע החרוסת וכו' ותחת הביצה הכרפס וכו', ותחת המרור החזרת הרומז לבחינת היסוד שבו יעשה הכורך. וסיים וז"ל: ועט"ר מו"ר אדוני אבי ז"ל לא היה מניח כלל חזרת, ובמקומו היה מניח חומץ לצורך טיבול ראשון שכן חומץ מלא, במספר קטן, גימטריא ט' הרומז ליסוד שהוא ט' לספירות מעילא לתתא דהיינו חב"ד חג"ת נה"י"ם. כך מצאתי בסידור ישן. עכ"ל. והנה מקור הדברים, נכתב שם (בסוה"ס. בהד' התשמ"ה עמ' תתכ"ה) שהוא מסדור כת"י הרב היר"א ז"ל [הרב ידידיה רפאל חי אבולעפיה ז"ל. תלמיד הרב רפאל אברהם שלום מזרחי-שרעבי המכונה הרב הדב"ש זצ"ל - מח"ס דברי שלום, נכד הרש"ש זצ"ל], ובעמ' שאחריו, נדפסה תמונת

28 על דבר אזהרת הרש"ש על ספר זה אכמ"ל, ורק אציין למש"כ רבי יעקב הלל בספרו אהבת שלום (סג-א).

29 מלבד ב' שינויים: א' - בג' מצות שכתב סודם כח"ב [- כתר חכמה בינה] וכבר הגיה הכה"ח סקנ"ח, שצ"ל חב"ד כיון דכן איתא בשער הכוונות שהזכרתי לעיל. ועי' בפ"י עמודי הוראה לרבי יעקב הלל על המורה באצבע. ב' - שבפע"ח משמע שמניחים את המרור בין הזרוע לביצה ואת החזרת בין החרוסת לכרפס ממש, ואילו הרחיד"א צייר כפי שציירנו בשער המאמר שהם משוכים מעט למטה בסדר ציור השתלשלות הספירות. אמנם כבר העיר בזה בס' יפה ללב פלאגי (ח"י, סי' תע"ג סק"ג) וכתב שמנהגם כרחיד"א ודלא כמשמעות הפע"ח. [ועי' לקמן בשם סדור כוונת הרש"ש מכת"י הרב היר"א, שמשמע כלשון הפע"ח וביותר מבואר כן בס' חמ"י דלקמן הערה 35, וצ"ע].

30 סי' נהר שלום, סי' שר שלום - כוונות זמניות - ליל פסח (בהוצאת רבי חיים שאול דווין הכהן ועוד). הגדש"פ - סדור כוונות הרש"ש (בהוצאת רבי ראובן סופר שליט"א), ובאוסף ספרי קבלה - צילום הכת"י.

31 הובא בס' דברי שלום (לרבי אבנר עפגין שליט"א. ח"ז סי' תע"ב).

הקערה כמו בפע"ח, ובסופו (כנ"ל) נרשם: 'עפ"י האר"י, מכת"י היר"א, והסכמת האחרונים'. והנה לא הבנתי מיהו הכותב 'אבי אדוני', דאם הכוונה שהרב היר"א מצא בסדור ישן, א"כ מי בעל הסדור ואם הרב היר"א כותב כן, למי המכוון, האם לאביו ולא לרש"ש, או אולי ט"ס והמכוון לזקנו הרש"ש. [גם בהערות בסוה"ס המכונות 'פאת הי"ם' מאת המו"ל רבי יעקב הלל שליט"א לא נמצא דבר על זה].

שו"מ שרבי יעקב הלל שליט"א גילה את פשר הדבר במקום אחר – והוא לו בפירושו עמודי הוראה על ס' מורה באצבע לרחיד"א שם, וכתב שנראה מנוסח הדברים שהכוונה ל"ח"י בשמ"ש' [-] (רבי) חזקיה יחקאל בן (רבי) שלום מזרחי שרעבי]. והיינו בנו של הרש"ש, וא"כ אביו - הכוונה לרש"ש בכבודו ובעצמו. ועי' הערה³².

כה. אכן לפי"ז צ"ב ממה נפשך, דמה מקור ה'ח"י בשמ"ש' שלפיו כתב קודם את הקערה כמו בפע"ח, והיינו לכן ליתן חזרת ולא חומץ, דאין זה מאביו שהלא אביו הניח חומץ כאמור, ואם כוונתו לאריז"ל וסובר שד"ז מוסמך מהאריז"ל, א"כ היאך שינה אביו הרש"ש מעצמו ליתן חומץ. ואם הרש"ש שינה, ע"כ שסבר שאינו מוסמך מהאריז"ל, וא"כ מדוע מביאו כלל.

עוד יש לציין שהעירוני כמה חכמים על המבואר כאן, שבנה יסודו על גימטריא קטנה, שיש בזה נידון גדול בדעת האריז"ל אם אפשר להשתמש בזה [בלשון המקובלים: 'מ"ק' – מספר קטן], ואציין בקיצור בהערה³³. ודי בהערה זו.

[אגב אבאר, שמש"כ 'חומץ' הוא לטיבול הכרפס, די שטובלים בחומץ ויש במי מלח, ואציין בזה בהערה³⁴].

כו. לסיכום בירור זה, אציין שמסקנת רבי יעקב הלל שם, על עצם סידור הקערה. שאף שלא נמצאת כלל בכתבי האריז"ל עצמו, מ"מ היות והעתיקהוה כל הנ"ל [הרחיד"א, סדור כוונות הרש"ש מכת"י הרב היר"א, גם ציין בזה למשנת חסידים, ולכה"ח הנ"ל], למעשה יש לנהוג כן.

כז. עוד יש לציין כאן את מה שמובא בחמ"י בעניינו בהערה³⁵.

32 ויש שהבינו בטעות שהכוונה שמצא בסדור ישן של מהרש"ו בנו של מהר"ח, כן ראיתי מודפס בספרי זמנינו, וכן שמעתי לכמה אינשי שהבינוהו. כאמור אין לכך זכר בספר הנ"ל, גם שמעתי מר' יוסף אביב"י שליט"א, שמעולם לא ראה שמהרש"ו מתנסח בכזה לשון על אביו, וכנראה שלכן גם רבי יעקב הלל הבינו אחרת וכנ"ל למעלה. 33 רק אציין לכמה מראי מקומות: עי' בפע"ח (שער קר"ש פכ"ג) בהג"ה מהר"י צמח, ומש"כ עליו מהר"ח. בשער המצוות (פ' ואתחנן לג-א), ובשער ההקדמות (יג). ומאידך עי' בקונ' שפת אמת אות ס"ד. בקהלות יעקב לבעל מלא הרועים ערך מספר קטן. ובס' צבי לצדיק לרבי ישעי' אשר מרגליות זצ"ל עמ' ל"ז הרחיב בסתירות בזה ומאידך בכמה חילוקים בענין. ואכמ"ל.

34 בשו"ע (סעי' ו') כתב להטביל בחומץ, וכ"כ בבא"ח וכן נוהגים אצל הרבה מהספרדים. אכן יש מהספרדים שמתבילים במי מלח, דהב"י גם הביא אופן זה, ושמעתי מרבי יעקב חיים סופר שליט"א, שהגר"צ אבא שאול זצ"ל להבחל"ח, היה נוהג לטבל במי מלח, ושכן הוא נוהג. אכן באל"צ (חי"ג פט"ו תשו' ח') בשמו שאפשר לטבל בחומץ או מי מלח או מי לימון (וכתב שיערבם ברוב מים כדי שיחשב טיבולו במשקה לכו"ע, וע"ש באופן סחיטת הלימון ביו"ט). ואילו אצל האשכנזים: הרמ"א (סעי' ד') הזכיר תרוייהו או מי מלח או חומץ, וכמדומה שרובם טובלים במי מלח, ורק מיעוטן נוהגים בחומץ וכמבואר במעשה רב - הנהגת הגר"א.

35 המבואר בספר חמ"י וההידושים בדבריו

אעתיק בזה את אשר נמצא בעניינו בספר חמדת ימים - השנוי כידוע במחלוקת ופולמוס רחב עד היום [אספו לאחרונה במאסף 'צהר' ח"ד מאמר ר"י בן דוד שליט"א ובקונטרס חמדת יוסף לר"ח מזרחי שליט"א ואכמ"ל] ודי במודעה זו, ולכן הנני מביא הדברים רק בהערה, ולמי שירצה בזה - וזה לשונו (חודש ניסן פרק ה' לסדר הקערה):

ענף ה'

ג' דרכים בהבנת ה'מרור' וה'חזרת'

דרך ראשונה - לקחת אותו מין

כת. דרך ראשונה: דעת שו"ע הרב ערוה"ש [והחיי"א]: כתב בשו"ע הרב (סכ"ו) בהעתיקו דברי האריז"ל כך, וז"ל: זרוע מימין וכו' וביצה וכו' והמרור באמצע נמוך מהם וכו' חרוסת וכו' וכרפס וכו' ומרור שעל כורך באמצע. עכ"ל. וכ"כ בערוה"ש. משמע מדבריהם דשניהם מרור בשווה, ורק שזה לברכת מרור וזה לכורך.

ביאור דברי שו"ע הרב ועימיה: ביאור דברי הרב בא בספר שער הכולל (לרבי אברהם דוד לאווט זצ"ל. פמ"ח אות י"א) והוא ספרו שבא לבאר שי' בעל התניא בשו"ע שלו ובסודרו: שהכוונה לאותו סוג מרור, ורק משתמשים בא' לברכה על אכילת מרור וא' לכורך, והביא שרבים נוהגים להשתמש למרור לחסה, ולכורך במין אחר בגלל לשון האריז"ל האמור, והוא דחה שאין חילוק לדינא, ובכולהו להשתמש לכתחילה בחזרת חסה כמ"ש השו"ע ואם אין לו אז בתמכא - חריין, ורק המרור שמברכים עליו על אכילת מרור רומז על תפארת, והמרור שכורכים עימו רומז על היסוד, ומה שנכתב הלשון בשם האריז"ל שעימו עושין הכריכה, נכתב כן כדי שתנובן הכוונה, דאם היו כותבים שרומז למרור שבכורך, היו ההמון טועים להניח מצה מכורכת עם מרור אך זה ירמז לכוונות אחרות עי' בסודר האריז"ל³⁶, ולכן נכתב שהחזרת שעימה עושין כורך להניח במקום זה, ואם היה נכתב המרור שעושין כורך היו טועים שיש דין לעשות כורך עם המין מרור הנזכר במשנה. עכ"ד. ולפי"ז יובנו דברי הרב וערוה"ש. וכמו"כ

הרב חיים כהן היה מסדר הקערה וכו', והזרוע אשר רומז לחסד מצד ימין שלך, והביצה אשר היא רומזת לגבירה בשמאל שלך, ומרור הרומז לת"ת מברייח מן הקצה אל הקצה בין הזרוע והביצה, והחרסת בקו ימין תחת הזרוע רומז לנצח, והכרפס הרומז להוד תחת הביצה מצד שמאל, והחזרת דהיינו האינדיביא תנוח למטה מן המרור, לעשות אח"כ כורך בו וכו', ואתה תחזה שאין לתת החומץ לתוך הקערה כי כל המוסף מ"י דברים הנוכרים מגרעות נתן וכו'. עכ"ל. מבואר כאן סדר הקערה בשם ר' חיים כהן המדובר, כמו פע"ח אם כי יש כמה שינויים, ונעמוד עליהם ונעיר כמה הערות:

הערה א' - מודגש בו מפורש שמה שמניחים כנגד 'חזרת' ליתן 'אינדיביא'. אכן צ"ב הלא ה'הנדב' הוא עולשין כמבואר בגמ' פסחים לט. [ואאריך אודות מין זה לקמן בנספח], ואינו חזרת. [אכן עי' לקמן אות זו והערה 46 ביאור אחר בחמ"י].

ויל"פ, שכונתו לפרש פירוש חדש בחזרת שאינו חסה, אלא הוא מה שקראו במקומו הנדב, ואין כוונתו לה'הנדב' של הגמ' שהוא עולשין, והמקור לפרש כן, דעי' לעיל (אות יד) מנהג ד' שהבאתי מהי"פ'ל שהסתפק מהו חזרת, וא' מהצדדים שם שהוא מה שקראו במקומו אינדידיא וא"כ יתכן שהוא ה'אינדיביא' של החמ"י. גם עי' לעיל במנהג ה', שהבאתי דיש שנהגו להניח בקערה ב'חזרת' את ה'הנדבה', [אינדיביא היינו הנדבה - הנדבין], ואולי מקור המנהג מחמ"י או מהכנה"ג. וגם יתכן הביאור במנהג זה על דרך דברי הי"פ'ל הללו, וכפי שאכתוב לקמן בדרך השניה בביאור מנהג זה (אות מג).

הערה ב' - הדגיש שלא ליתן כלל חומץ [ובא לאפוקי מהמנהג שהובא לעיל (בשם סדור כוונות הרש"ש - מכת"י הרב היר"א, וכאמור שכפה"ג הוא בשם הרש"ש עצמו) ליתן חומץ].

הערה ג' - בגוף הדבר יש לידע האם העתיק מהפע"ח או לא, דחמ"י נדפס לראשונה באיזמיר ה'תצ"א, מכת"י ישן, ולא ברור אימתי נכתב, והוא קשור לפולמוס אודות מחברו, והפע"ח כאמור נכתב בשנת ה'ת"י, ויתכן א"כ שהמחבר דחמ"י ראה את הכת"י ומשם לקח הכל ורק הוסיף מדליה הוספות אלו שהדגשתי כאן. וצ"ע. אכן יודגש שכאן מבואר שהוא הנהגת 'הר"ח כהן' ולא נזכר 'הר"י' וגם לא נזכר שהוא מיסוד האריז"ל.

36 כנראה כוונתו לסדור רבי שבת, ושם בסדר הקערה כתב כמו הפע"ח בלא שינוי, רק בסדר הכוונות המפורטות לפני אכילת מרור ולפני אכילת כורך, כתב כוונות עפ"י הסוד ובכל א' מהם כוונות אחרות.

לפי דבריו יובנו גם דברי החי"א שהבאתי לעיל אות ח שנראה שהבין באריז"ל שהכל אותו מין.

עד כאן דברי האחרונים שהלכו בדרך זו, וביאור ס' שער הכולל, שחילוק האריז"ל בשמותיהם בין מרור לחזרת הוא להורות על מרור א' לברכת מרור וא' לכורך, ומה שנקט שמות אלו הוא כדי שתובן כוונתו, אבל אין ענין מיוחד בשמות אלו.

ואביא ראיה לעצם דבריהם, וכן ביאורים אחרים בשמות 'מרור' ו'חזרת' שנכתבו בקערה [ומהם ביאורים עפ"י הסוד].

כט. ראיה מהפע"ח: לכאורה יש להביא סיוע לדבריהם מלשון הפע"ח גופיה, דהלא בתחילה כתב שיקח **חמשה מינים**, ונקט בלשונו מרור, ואח"כ כשפירטן נמצאו **ששה** - יחד עם מש"כ בסו"ד לקחת חזרת - וע"כ שהמינים הם רק ה', ובסידורן בפועל על הקערה, יש ששה, וכדי להדגיש השוני ושמדבר על דבר אחר קראו 'חזרת' וביאר שהוא לכריכה.

ביאורים ע"פ הסוד

ל. דברי ספר פרי קדש הלולים. להאדמו"ר רבי צבי הירש אייכנשטיין מזידיטשוב זצ"ל³⁷ (על הפע"ח. דפו"ר ה'תקס"ב דף כ-א. ונדמ"ח עם תקונים)³⁸. ביאר את כל ענין הקערה עפ"י סוד באורך, עפ"י התיקו"ז תיקון ס"ט (במהד' ישנה צוין: דף קנ"ב וקס"א. ובנדמ"ח תוקן: דף ק"ט - ק"י) ובתו"ד ביאר ענין המרור והחזרת, ואעתיק קטע זה מדבריו, וז"ל: **דא"א ומרור רומז לת"ת, דא"א הוא מבריה ומקצה אל קצה וכו' והחרוסת ירמוז וכו' וסוד כרפס וכו' והמרור הוא חזרת שבו נעשה הכרך, הוא נגד הכולל, והוא בסוד וכו' וכן חזרת הוא בסוד ויתן ויחזור ויתן בסוד אור ישר ואור חוז"ר וכו'.** עכ"ל. עי' היטב בכל דבריו שם, ואין לי עסק בנסתרות, אכן לכאורה מבואר מדבריו שהטעם שקרא האריז"ל למקום השני 'חזרת' הוא משום הסוד של 'יתן ויחזור ויתן', ולא משום שהוא מין מיוחד השונה מהמין הקודם, [וכן נראה מהדגשתו אצל החזרת שבו נעשה הכרך, שגם הוא מרור - והיינו להורות שהכל אותו מין], ולפי"ז המין הקודם הוא 'שם' המרור הכללי, שלהלכה יקח גם בו חזרת, רק ששם אינו נקרא חזרת אלא מרור כיון דשם סודו אחרת. ויש עוד להטעים את הדברים ויבואר בהערה³⁹.

דברי ספר טור ברקת. למהר"ר חיים כהן תלמיד מהרח"ו (סי' תע"ג. דפו"ר אמ"ד ה'ת"ד). הנה עי' לעיל (אות יט ושם בהערה) שלכאורה מהר"ח כהן זה הוא ר"ח הכהן הנזכר בפע"ח כמקור לסדר קערת האריז"ל וע"ש מה שהערתי שלא נמצא בספרו זה סדר הקערה.

אכן יש לכאורה להביא משם ראיה לעניננו, וכן כמה ביאורים שביאר בכללות הענין, שיתכן וישפכו אור על הדברים, ובפרט לפי המבואר עד כה.

37 המכונה שר בית הזוהר, רבו של המלבי"ם בנסתר כפי שכותב המלבי"ם בעצמו.

38 צוין על תחילת דבריו בענין זה בספר 'כחו דר"א ברשב"י הנ"ל, ובתשו' בעל המנח"א ממונקאטש.

39 אכן יש להעיר דלכאורה לפי דבריו אכן התבאר מדוע קראו למין השני חזרת, אמנם מה שהבאתי לעיל מלשון הפע"ח, שמה שכתוב בו חזרת הוא עבור הכורך, דבר זה עדיין לא התבאר, מדוע לקחת מה שסודו חזרת לכורך, ולולא דמסתפינא הו"א להציע, שאולי כוונת הפרי קודש היוללים בלשונו הנ"ל לרמוז גם על זה שהוא 'בסוד ויתן ויחזור ויתן' והיינו כורך, דמהותו לקיחת מרור פעם שניה, והיינו אחר שלקחנו מרור לעיקר מצות מרור לוקחים זכר למקדש כהלל מרור שוב ולכן נקרא חזרה, וה' יאיר עיני.

הנה שם בא לבאר את כל הדינים שנזכרו בשו"ע עפ"י הסוד, וראשית יש לציין את מה שהביא (שם דף פ-ב) וביאר את דברי השו"ע שמצוה בחזרת והיינו שלקחת לברכת מרור 'חזרת', ומבואר מזה להדיא, שגם לברכת מרור לוקחים את החזרת ולא כפי ההבנה הראשונית שהבאתי לעיל (אות ב ואילך) שצריך לקחת ב' מינים, ולברכת מרור צריך לקחת מין אחר מחזרת, ורק לכורך לקחת חזרת, ומוכח מזה כדרך הראשונה הזאת שהכוונה לאותו מין. [ואם הוא אותו ר' חיים הכהן שבפע"ח הנ"ל, הרי שנפשט הספק באופן ברור, אכן עי' לעיל הערה 24 ואכמ"ל].

ובעצם דבריו בביאור סודות מיני הקערה יש לציין את אשר כתב בענין המרור, דהנה התחיל לבאר את לשון המשנה שהובא בשו"ע אלו ירקות שיוצאין בהן יד"ח בפסח וכו' וביאר באריכות את סוד ענין 'ירק' ואביא את ריש דבריו בענין כלשונו (שם עט-ד): **הוא הדבר שביארתי בפסוק טוב ארוחת ירק ואהבה שם וכו' שהרצון לשבח אותה ארוחה וכו' שבאה לכלה הכלולה בסוד ת"ת** (-תפארת) **ישראל המכונה בסוד ירק וכו' היינו י"ש עולמות** (-י"ש' בגימטריא ירק) **וכו'.** עכ"ל ע"ש שהאריך ואח"ז ביאר סוד הענין שמצטרפין לכזית.

ואח"ז (שם פ-ב) ביאר מש"כ מצוה בחזרת, שיש ב' סודות דוקא בשם 'חזרת' וביארם ע"ש.

ואדגיש, שכאן לא מדבר כאמור על הקערה ולא בא לחלק בין ברכת מרור לבין כורך, אבל עכ"פ מבואר ממנו דיש כאן סוד מיוחד בזה שהוא 'ירק', וסוד נוסף בזה שיש לו שם 'חזרת'. מבואר מזה כיסוד דברי הקודש פרי הלולים הנ"ל, דיש סוד מיוחד במילת חזרת, ולפי"ז בענינו בענין מיני הקערה, נראה שלפי"ז אין ראיה שחזרת פירושו דוקא למין הגשמי 'חזרת' ושהוא מין אחר ממין המרור הנזכר בראשונה, אלא לסוד ה'חזרת' והכל מין אחד וכפי הדרך הראשונה הזו, וע"ע הטעמת הדברים בהערה 40.

ועיין עוד בענין סוד ה'חזרת' בענין זה, בס' קהלת יעקב (לבעל מלא הרועים) ערך 'חזרת'. וכן בס' אבן השהם - שו"ע הזהר (לר"א צינווירט שליט"א. סי' תע"ג בפתוחי חותם סקכ"א) מש"כ עפ"י הספה"ק. וגם ציין לקהלות יעקב הנ"ל.

עוד יש להביא בזה את אשר ביאר בס' אבן השהם - שו"ע הזהר (שם סקכ"ב), דגם הלך כדרך הראשונה, וכוונת האריז"ל לקחת בשניהם חזרת כפי המצוה לכתחילה, ומש"כ הפע"ח בתחילה 'מרור' הכוונה ל'שם' הכללי, ואח"כ כשמדבר על כורך מזכירו בשם הפרטי, היות ומצוה בחזרת היינו בחסה. והביא כעין מקור לבאר את שינוי הלשון מלשון הגמ' פסחים (קט"ו): **מברך על אכילת מרור ואכיל, והדר אכיל מצה וחסא בהדי הדדי בלא ברכה זכר למקדש כהלל.** ע"כ. ומבואר ג"כ שאצל ברכת מרור לא הוזכר שם 'מרור' או שם 'חסא' ואילו אצל כורך הוזכר 'חסא', והאריז"ל נקט כלשון הגמ'. עכ"ד. והוא דיוק נפלא מאד.

40 ולולא דמסתפינא אולי יש להציע, שממילא זה גם הכוונה בשם 'מרור' שנקט האריז"ל בסדר הקערה, שאין כוונתו לסוג מזה' מיני מרור שנקרא מרור וכפי ההבנה הראשונה בלשונו וכדלעיל בריש הדברים, אלא הכוונה לשם הכללי 'מרור' שבא לסמל את מין הדבר שהוא ע"ש מרירותו [ובפרט לפי הראשונים שהבאתי לעיל (הערה 5) שגם המין 'מרור' שבמשנה אינו מין מסוים אלא כלל המינים המרים שיש בהם סימנים מיוחדים, ושעל כן מטבע הברכה הוא על אכילת מרור], וכמו שבשם 'ירק' כתב בטור ברקת שם, סודות עמוקים, הי"נ בשם 'מרור' אולי יש סודות עמוקים, וד' יאיר עיני.

טעם אחר לב' סוגי המרור לפי דרך ראשונה זו, אביא בהערה⁴¹.

לא. דעת הבן איש חי: כבר כתבתי לעיל (אות כ) שהבא"ח שלא הביא סדר הקערה, ודנתי אם יש מזה ראייה או לא, וע"ש מה שכתבתי לדייק מספרו לשון חכמים. אכן ראיתי שלרבי מאיר מאזוז שליט"א בהערותיו על הבא"ח (בא"ח המשולב עם עוד יוסף חי, סוה"ס עמ' ג') היה פשוט שהבא"ח סבר את סדר קערה זו, ודייק בדבריו על נידונינו, דבספרו בן איש חי (שנה א' פ' צו אות ל') כתב יבאו לפני הבעה"ב קערה יש בה ג' מצות ומרור וחרוסת וכרפס וזרוע וביצה. והעיר דלא כתב חזרת והלא הוא הזכירה קודם לכן (אות כ"ז) שיקח חזרת ויבדקה מתולעים וכו', וביאר שע"כ כוונתו לקחת סוג א' של מרור - ה"ה חזרת - חסה, ולא ב' סוגים ודלא כאלה הלוקחים ב' סוגים. עכ"ד. [והוסיף לציין עוד, את הנוהגים כן, והבאתים ברשימת המנהגים לעיל]. אכן כאמור שלדעתי לא ברור כלל בדעת הבא"ח אם ס"ל את כל עיקר סדר קערה זו.

לב. מחברי זמננו: רבי שריה דבליצקי שליט"א בהלכותיו⁴² כתב שהעושים עפ"י האריז"ל יניחו בקערה פעמיים את מין המרור ואפי' אותו מין. ובהערת העורך (הר"מ שטציגל שליט"א) פירש שמה שלוקחין ב' פעמים מרור, הוא למרור ולכורך, כדי להתאים לי' ספירות ולכן אפשר מאותו המין. [אכן הוא עצמו נוהג בסדר הקערה כהגר"א]. וע"ע בהערה⁴³.

לג. לסיכום דרך זו: יש להניח בשניהם את מה שמשתמשים בפועל - חסה. [או לנוהגים לקחת רק חריין]. ולהשתמש במה שיש על הקערה [ולסוברים להשאירה שלימה עד סוף הסדר כדלעיל (אות ג) יקח עכ"פ קצת].

לד. ביאור המנהגים לפי דרך זו: לפי דרך זו יבואר מנהג ראשון שהבאתי שמניחים אותו מין בשניהם. והבאתי שהמנהג הסתעף לד' מנהגים ואנסה כעת לבארם לפי דרך זו.

מנהג ראשון - א' - שמניחים אותו מין בדיוק - מובן לפי דרך זו היטב.

מנהג ראשון - ב' - שב'מרור' מניחים עלי חסה וב'חזרת' קלח החסה - לכאור' אינו מובן כיון הוא אותו מין, וא"כ ממה נפשך, או שיניחו בשניהם עלין או שיניחו סוג אחר. ובמחשבה ראשונה הפירוש שכיון שכתוב ב' פעמים מרור, רוצים להניח בב' צורות, ולפי"ז אין בזה ענין אמיתי. אך במחשבה שניה אולי יש לבאר את הענין בזה, עפמש"כ המג"א (סקי"ב) שהמנהג לקחת לברכת מרור עלי חסה ולכורך קלח, ע"ש ביאור המנהג [ועצם חידושו לדינא הובא במ"ב בשעה"צ אות נ"ג בשמו ובשם הט"ז], לפי"ז יש לבאר המנהג שכיון שכתב בפע"ח שמה שכתוב 'חזרת' יעשה בו הכריכה, לכן שמים בו את מה שאוכלים לכורך שהוא הקלח, ואכן העידו הנוהגים כן כנ"ל שעושין הכריכה בקלח. וכ"כ בס' נתיבי עם מנהגי ירושלם (שם סעי' ה'), שמנהג הספרדים בכל מושבתם לקחת לברכת מרור עלי חסה, ולכורך הקלח. (אכן

41 בהגדש"פ תפארת שמשון (לגר"ש פינקוס זצ"ל) ביאר עומק הענין באופן מובן, שהענין לקחת בקערה ב' פעמים מרור, הוא שה'מרור' מסמל את היסורים שבאים על האדם בעל כרחו ובלא אשמתו, וה'חזרת' מסמל את היסורים הבאים על האדם בעטיו ע"ש. [ובשיחות רבי שמשון דוד' לפסח, הובא ביאור על כל מיני הקערה, ואילו קטע זה נשמט משום מזה].

42 [בקיצור דינים שלו הנדפסים בהגדש"פ 'יקרא דאורייתא' (ציק. סט"ו עמ' ל"ח)].

43 [נובס' שערי ימי הפסח (לרבי יהודה טשנר שליט"א. עמ' קל"ז) כתב דיש הנהגים ליתן ב' סוגים כדי להבדיל בין ב' סוגי המרור, אך מדינא אי"צ, והוסיף דהנהגים כן יקפידו להשתמש בב' המינים הן לכורך והן למרור. עכ"ד. והדברים צ"ב דאם צריך להשתמש בשניהם לב' המינים מי"ט להקפיד להבדיל ביניהם].

עיי' לקמן שיש מנהגים נוספים אצל חלק מהספרדים⁴⁴.

לה. ביאור מנהג ראשון (ב) עפ"י הסוד. עד כה התבאר שבקערה הניחו את העלים והקלח בנפרד, כיון שנהגו לחלק כן באכילת המרור והכורך, אכן דבר זה גופיה צ"ב, מדוע באמת לקחו לברכת מרור את העלים ולכורך את הקלח.

וראיתי ביאור אחר למנהג זה, בגלל נידון המאמר - השאלה שהועלתה - דמחז גיסא משמע בפע"ח דהם ב' מינים, ומאיך מדינא דגמ' והראשונים לקחת חסה בשניהם, וביאר בזה בס' דברי שלום (לרבי אבנר עפגין שליט"א. ח"ז סי' תע"ב) עפ"י הסוד: **'שהרי היסוד הוא ענף מהתפארת בסוד אלה תולדות יעקב (תפארת) יוסף (יסוד)'** לכן אפשר לקחת מחד את הקלח ומאיך את העלים היוצאים ממנו. ובזה יבואר המנהג הנ"ל. עכ"ד. ויל"ע במקור הדברים. אכן גם לפי דבריו היה צריך להפך הסדר ולקחת לתפארת - יעקב האב, את הקלח שהוא השורש, וליסוד שהוא ענף את העלים והמנהג הנ"ל מהפך זאת, וצ"ע.

מנהג ראשון - ג' - במרור להניח חסה שלמה ובחזרת חסה כשהעלים פרודים ונקיים - מקורו בהערה שם מרבי מאיר מאזוז שליט"א בשם אביו הי"ד, ושם ביאר הטעם שמניחים חסה שלמה במרור, כדי לומר עליו 'מרור זה'. ומשתמשים לברכת מרור ולכורך בחסה, אך לא משתמשים בחסה השלמה. אכן אם יש ענין לקחת מהקערה וכפי שדייקתי מהפע"ח לכאן גם יש ענין לקחת מכל דבר מה שמסמל, וא"כ היה צריך לקחת מרור לברכת מרור ואת ענין זה מפסידים לפי מנהג זה.

מנהג ראשון - ד' - במרור וחזרת להניח חסה וחריין - מבואר לפי דרך זו שמניחים אותו מין, והטעם להנחת שניהם כנראה הגיע ממה שהנוהגים במנהג זה, גם אוכלים את שניהם במרור ובכורך, והטעם לזה אביא לקמן בסוף דרך השניה בביאור מנהג שני (אות מא) בשם הערוה"ש ודו"ק.

מנהג ראשון - ה' - ב'מרור' ראש של חריין, וב'חזרת' חריין מפורר - מבואר לפי דרך זו שמניחים אותו מין, אמנם החילוק ביניהם, לכאן לא מובן, כיון שהוא אותו מין, וא"כ ממה נפשך, או שיניחו בשניהם עלין או שיניחו סוג אחר. ואולי כיון שכתוב ב' פעמים מרור, רוצים להניח בב' צורות. וצל"ע.

דרך שניה - לקחת ב' מינים שונים

לו. דרך שניה: דעת הגר"צ ציון אבא שאול זצ"ל: בשו"ת אור לציון שצינתי כמקור למנהג ג', האריך בזה ותוכן דבריו (ח"ג פט"ו סעי' י"ח בביאורים): שמש"כ בגמ' שהמצוה במין ה'חזרת' - היינו 'חסה' [והיינו החסה ה'ערבית']. ולכן צריך לקחתה בין למרור שמברכים עליו ובין לכורך. ובנוגע לסדר הקערה - הסדר הוא כהאריז"ל, והיות שמשמע מדברי האריז"ל שם, שמרור אינו חזרת, לכן צריך להניח ב' מינים: מה שמניחים כנגד 'חזרת' מניחים חסה וכאמור. ומה שמניחים כנגד 'מרור' - היות ואין אנו יודעים מהו מרור, מניחים את המין השני הנזכר בשו"ע (סעי' ה') - 'עולשין', ומבואר בגמ' פסחים (לט.) שהוא 'הנדבי', ובפי' הרע"ב שכך הוא בלשון ערבי. ו'מנהגינו' להניח הנדבי במקום זה. ואם אין לו את ה'הנדבי' יניח בשניהם חסה.

44 [אכן ביאור זה לא יעלה יפה עם ביאור המנ"א עצמו במנהג זה, כיון דנראה מינה דלא היה מצוי כ"כ העלין או שהיו ביוקר, ולזה ביאר שהשתמש בעלין לברכה ובקלח הנותר לכריכה, ואילו היום שהוא עת רווחה ב"ה שמצויין העלין, וא"כ עדיף לעשות שניהם בעלים. אכן בס' הנ"ל מבואר שגם במקומות שהיו מצוי חסה, לקחת כנ"ל].

וגם מי שנוהג לקחת את המינים למצוה מהקערה עצמה צריך שישארו עד סוף הסדר וכמבואר בבא"ח ובכה"ח [כדלעיל אות ג]. עכ"ד.

וכבר הבאתי לעיל (אות ז) מהחזו"ע, שגם הבין שלהאריז"ל יש לקחת ב' מינים דוקא, והבאתי מה שהעיר ע"ז.

לז. יש להעיר ולהוסיף על הדברים: א) בנוגע לזיהוי של העולשין הנדבי, ארחיב בזה לקמן בנספח בסוף המאמר.

ב) בגוף דברי הגרב"צ נראה דאף דמלשון הפע"ח משמע דיש לקחת דוקא מהקערה, מ"מ דברי הגמ' שמצוה בחזרת בין לברכת מרור ובין לכורך עדיפים על כך. וכפי שהבאתי לעיל (הערה 13) שלכאו' יש לנהוג כגמ' נגד הקבלה.

אכן היה מקום לומר גם לפי דרך זו בהבנת דברי האריז"ל – באופ"א, דכיון דלמעשה לברכת מרור ולכורך לוקחים מין אחר ממה שאמר האריז"ל, כיון שמבואר בגמ' ובראשונים שמצוה בחסה על שניהם ועבדי' כהגמ' נגד הקבלה וכנ"ל, ואחר שמדויק באריז"ל דיש לקחת המינים שעל הקערה דוקא, א"כ אולי עדיף להניח על הקערה בשניהם חזרת – חסה.

ובקיצור קוטב השאלה היא: דבאריז"ל מבוארות ב' נקודות (א' – מה להניח על הקערה. ב' – מה לאכול) וכשאפשר לעשות נקודה אחת ולא את שניהם מה להעדיף.

ג) בגוף המנהג להניח בקערה 'הנדבי' עי' לעיל בהערה 35 מה שהבאתי מחמ"י, שהביא לסדר על הקערה 'אינדביה', אכן שם הוא מה שמניחים כנגד חזרת וכמנהג ה' דלעיל, ולא כמנהג הזה שמניחים כנגד 'מרור'. אכן כלפי האכילה עצמה לא מבואר בו כלום, אכן מצאנו מנהג שהתפרש בו שלקחו לאכילה עצמה את ההנדבי, וכבסמוך. ויתכן אם כן שמזה הגיע לסדר בקערה כן, והוא מנהג מצרים שנהגו עד לאחרונה, שרוב העם ובתוכם בני תורה לקחו רק את העולשין – ה'הנדבי' לברכת מרור, באומרם שהוא המרור עקב מרירותו יותר מאשר החסה, כאשר העיד בנו בס' חזו"ע (פסח מהדו"ב סי' ל"ה), [וכנראה שלא היו בו תולעים או שבדקום מהם] אכן לכורך לקחו חזרת – חסה. [אכן הוא דרש במקלות לבטל מנהגם ושיקחו רק חזרת חסה ע"ש]. וכעיי"ז הביא מס' קול יהודה (ה'תרצ"ז. קעג-ב) לרבי יהודה מסלתון זצ"ל אב"ד מצרים, שיקח חזרת והנדבי יחד [וגם ע"ז תמה שם].

[אכן יצוין שיש המביאים מנהג אחר במצרים עפ"י עדות זקני העדה בזמנינו⁴⁵, לאכול למרור חסה ואילו בקערה שסדרה לפי האריז"ל היו מניחים עלה מאורך דומה במקצת לעלה קוצני, והוא צמח בר שגודל בשדות ואינו ראוי לאכילה, שהוא מר כלענה, ולא אוכלים ממנו כלל'. **ויש להעיר:** שלא נזכר כאן כל חילוק בין ברכת מרור לכורך הן בנוגע לאכילה והן בנוגע להנחת המינים בקערה ובגוף הדבר יש לידע על איזה עלה מדובר. אכן לכאו' אין לזהותו עם ההנדבי שהזכיר כמנהג מצרים החזו"ע שם, דאצלו אכלוהו וכאן מבואר שלא יכלו לאכלו.

ד) מש"כ שיש לקחת המינים לפי סדרם יש להעיר דכן הוא הסדר בשו"ע והוא עפ"י גי' הר"ח והרי"ף והרמב"ם ועוד ראשונים במשנה, וכ"ה במשנה שבירושלמי ובמשניות, אכן במשנה שלפנינו, וכן גי' רש"י וכמה ראשונים הסדר שונה ולפיו עולשין הוא רביעי ותמכא

45 [מנהגי מצרים לליל הסדר' נערך ע"י רבי אבישי טהרני, נרפס בקובץ 'עדות ביוסף', שבסוף מחזור עור יוסף חי (מזרחי) לפסח עם הגדש"פ].

הוא השני. ובגוף הדבר מש"כ שהסדר הוא בדוקא כ"כ הטוש"ע, אכן יש ראשונים הסוברים שאינו בדוקא ואכמ"ל. [והאריך בזה בחזו"ע שם].

ה) אדגיש שכל דבריו יבאר רק את מנהגו - מנהג ג', ולא את המנהג ההפוך (מנהג ה') שהבאתי, ויבאר בעז"ה לקמן דרך ג' (אות מד).

לח. לסיכום דרך זו: יש להניח בקערה ב' מינים, ל'מרור' - מה שנזכר במשנה 'מרור' ואם לא ידוע להניח עולשין, ואם לא ידוע להניח חסה, ואם לא ידוע להניח תמכא שהיא חריין. ו'לחזרת' להניח חסה. ובפועל להשתמש לשניהם לחזרת והיינו חסה. [ומי ששתמש רק בחריין אז יניח לשניהם חריין].

ביאור המנהגים שנותרו לבארן לפי דרך זו:

לט. מנהג שני - להניח במרור חסה, ובחזרת חריין - מנהג זה אינו מובן לכאורה וכפי שהבאתי מהחיי"א לעיל (אות ח), ומספר שער הכולל (לעיל אות כח) שהביאו המנהג לחלק בין כורך לברכת מרור - בין חסה לחריין, ותלו זאת בהבנת ב' מיני המרור שמניחים בקערה, וכתבו על זה שהוא טעות.

ואף שלפי דרך שניה זו, מבואר שאכן להאריז"ל יש להניח ב' מינים, מ"מ מנהג זה לא יתבאר לפי דרך זו, כיון דא"כ היה צריך להפוך הסדר ולהניח את החסה בחזרת כיון שחזרת היא חסה, ובמרור את ה'חריין'. [אכן נמצא לזה כעין מקור בחמ"י שהבאתי לעיל בהערה 35 לפי א' ההבנות בדבריו ועי' הערה 46].

והנה יש מהנוהגים כן שטעמם בפיהם היות ו'חריין' הוא חזרת. והוא טעות, דהא 'חריין' אינה חזרת, והוא משיבושי ה'עברית המודרנית' ואי"צ להוכיח דבר פשוט זה, אלא 'חריין' [או 'קריין' או 'מערטיין'], מיוחס ל'תמכא', וכמ"ש הראשונים והפוסקים, לגבי מרור דפסח כ"כ התוספות יו"ט על המשנה בפסחים, הביאו החק יעקב (סקי"ח), והחכ"צ והפוסקים עד המ"ב שאצטט בסמוך. [ונמצא כבר בראשונים לגבי עניינים אחרים עי' הערה 47]. ואילו חזרת הוא חסה וכנ"ל. וכבר צווח על שיבוש זה בשו"ת פאת שדך (לגרש"ד הכהן מונק זצ"ל. ח"א סי' נ').

אכן יש מהנוהגים כן שמנהג אבותיהם בידם, עוד מאירופה, בלא קשר לשפת העברית. והטעם עדיין צ"ב.

מ. ואולי יש מקום להעלות השערה, שהנה בנוגע להנהגה למעשה באכילת המרור דבר ברור ולא רק השערה, שבאירופה לא היה מצוי כ"כ חסה, ולכן יש מקומות שלא היתה כלל ואם היתה, אזי לא היתה מצויה כ"כ וממילא היתה ביוקר, או שהיו קטנים וכד'. ולכן לקחו בעיקר את התמכא - חריין כמבואר כמבואר כ"ז בכל הפוסקים ראשונים ואחרונים. ואכמ"ל ורק אעתיק מדברי כמה מהפוסקים⁴⁶, ואח"ז אביא כמה הנהגות שנהגו למעשה בעקבות מציאות זאת.

46 שכתב שם להניח ב'חזרת' את ה'הנדב'י, נמצא א"כ, מקור להניח סוג אחר ולא את החזרת - חסה, אמנם גוף הדבר צ"ב, וע"ש בהערה הנ"ל מש"כ על זה.

47 עי' בהגהות שערי דורא בשם מהר"א בעל תרוה"ד, הובא בב"י יו"ד סי' צ"ו, ובד"מ שם אות ד', ואכמ"ל במקורות נוספים.

48 והרחיב בענין רבי בצלאל לנדוי זצ"ל במאמרו המצוין במוריה קובץ ט"ו עמ' ע' ואילך. נחלק מהמקורות

ראשית אעתיק בזה את לשון א"ז החכם צבי בתשו' (סי' קי"ט) ודבריו קילורין לעיניי
בענין זה וז"ל: לזכות את הרבים בענין מצות אכילת מרור, ראיתי כי טוב להודיע
שהחזרת השנוי במשנתנו ובלשון חכמים חסא שמצוה לחזור עליו כי הוא הראש
וראשון השנוי במשנתנו הוא הירק הנקרא בלשון אשכנז סאלא"ט ובלשון ספרד
סאלאט"א ושם העצם שלו לטוגא ובכל הלשונות ששמעתי בתורגמא ואיטליא
ואשכנז וספרד ופורטוגל, ובספרי הרפואות והטבע וקורין אותו לטוג"א סאלא"ט ואין
בו שום ספק ופקפוק בעולם, ויש לו הסימנים האמורים בגמ' שרף ופניו מכסיפין,
ותחילתו מתוק וסופו מר כלענה, ומפני שבארצות אשכנז ופולניא שהן קרות אינו
מצוי בזמן הפסח לא הורגלו לקחתו לחובת מצות מרור או מפני שלא היו בקיין
בטיב פתרון שמות הירקות כאנשי ארצות הקרובות לאר"י ובבל, ולא ידעו מה הוא
ולקחו הקריין (-'חריין') שהוא תמכא לפי דעת מקצת חכמים, ונפק מינה חורבא כי
הן רבים עתה עם הארץ שאינם אוכלים אפ' חצי זית מחמת חורפ' ושהוא מזיק
באכילתו חי ומבטלים מצות מרור ואף החרדים לדבר ה' ואוכלים כזית קריין
מסתכנים בו כי באמת במקום שהחזרת הוא הלטוגא סאלאט שכיח כמו בערי
אמסטרדם והמבורג ושאר ערי אשכנז, אף שעודנו קטן מאד, קורא אני על הקריין
סכנה ואין בו מצוה, וכל אשר נגע אלקים בקרבו יקיים מצוה כתיקנה ויקנה הלטוגא
סאלאט לשם מצות מרור אף אם הוא ביוקר. והירק שקורין בהמבורג אינדבין
ובאמ"ד אינדבין הוא עולשין השנוי במשנתנו, וגם בו יוצאין ידי חובת מצות מרור
אם אין לאטוגא סאלאט מצוי. עכ"ל. והנה אין כוונתי לדון בגוף דבריו, וכבר הביאו
הפוסקים ודנו בדבריו⁴⁹, וכאן הנני רק מביאו להראות היאך שלא היה מצוי ומה שהשתבש
בעקבותיו. גם יש להעתיק בזה לשון המ"ב (סקל"ו): והנה במדינותינו אין שאר המינים
מצויים, וע"כ המרור הנהוג במדינותינו לאכול הוא תמכא והוא 'חריין'. עכ"ל. וכן
מצאנו בתשובות המשיבים בדורות האחרונים באירופה שכתבו שאין ראייה ממנהג אבותינו
שלקחו 'חריין' כיון שלא היה מצויה החסה בידם, ואציננם בהערה⁵⁰.

**מא. ולזה היה בזה כמה הנהגות: א' - יש שלקחו לשניהם רק תמכא - חריין, כמבואר
בפוסקים ובחיי"א הנ"ל ובמ"ב הנ"ל.**

**ב' - יש שלקחו בעיקר 'חריין', יחד עם חסה כמבואר בערוה"ש (סי' תע"ג סעי' י"ג), ונראה
ממנו שבא לפרש הנהגה זו כך: היות והחסה לא היה מצוי להשיגה, והיתה ביוקר לא לקחו
אותה לחוד, ומה שלא לקחו רק חריין - היות ויש אנשים שקשה להם הדבר מבחינה**

כאן ובמאמרי בכלל שאבתי משם]. וע"ע ציונים רבים במנהגי וורמייזא (לר"י שמש) בהערות המהדיר (על הגהות
המחבר שבסי' ע"ז).

49 עיי' באה"ט סקי"א ושע"ת בסו"ד בענין זה, שהביאוהו. וע"ע בשו"ת תשובה מאהבה אר"ח סי' רס"ב. חיי"א
ושיעורי תורה דלקמן (אות מא). שו"ת יחוד"ח ח"א סי' י"ח, מאמר הנ"ל (הערה קודמת), ומה שציינתי לעיל הערה 8.
50 עיי' בשו"ת תירוש ויצהר שנשאל על מנהג העולם למה לכורך לא לוקחים חזרת - חסה, והשיב שאינו
מכיר מנהג זה והוא לוקח גם לזה חסה. כמו"כ בשו"ת תורת יקותיאל (להרי"י רוזנברגר זצ"ל. מהד"ת אר"ח סי' צ')
נשאל על מנהג העולם [שראה השואל] שהכל עושים בתמכא - חריין, ושאל השואל האם נכון הוא, או שצריך לקחת
חסה, ואם צריך לקחת חסה, האם גם לכורך צריך בחסה, והשיב שצריך לאכול בשניהם חסה, וששלח חסה למורו
רבי משה הברשטאם זצ"ל מצאנו אב"ד שינוא, וסיים שאין ראייה מאבותינו כיון שלא היה להן. עכ"ד. ועיי' בסמוך
הנהגת בעל הדברי חיים, ו'מורו' האמור כאן כפה"ג ממשפחת בעל הדברי חיים הוא.

בריאותית, ועי' הערה 51.

ג' - יש שלקחו לברכת מרור עלי חסה ולכורך הקלח כמבואר במג"א [שהבאתי לעיל].

ד' - יש שלקחו לברכת מרור שהיא העיקר חזרת - חסה. ולכורך לקחו תמכא - חריין. כן יש מביאים שנהג בעל הדברי חיים מצאנו ועי' הערה 52, וכן שמעתי על רבים. והטעם לזה כנראה, שכיון שהחסה לא היתה מצויה וכו"ל, העדיפו לקחת לברכת מרור שהוא מעיקר הדין את החסה. ועי' לעיל הערה 51 בשם ס' תורת יקותיאל בדברי השואל והרב המשיב. [אכן יש שבכ"ז הקפידו להשיג לשניהם חסה וכפי שכתבו הפוסקים בהערה הנ"ל, וכבר קודם לכן אנו מוצאים לדוגמא את בעל החת"ס זצ"ל מקפיד לאכול חסה, הן בברכת מרור והן בכורך וכמ"ש בתשובותיו או"ח סי' קל"ב וכ"כ תלמידו בס' ליקוטי חבר בן חיים].

וגם אחר שעלו לאר"י והחסה היתה מצויה טובא ובזול, יש כאלו שהמשיכו בכ"ז במנהגם, לחלק באכילה גופא ולאכול לברכת מרור חסה וחריין לכורך. אכן לכאו' כיון שמצוה בחזרת בשניהם כמבואר בראשונים והב"י וכו"ל, וכאן שמצוי חסה צריך לקחת לשניהם. וכבר צווח בזה הגרא"ח נאה זצ"ל [בספרו שיעור"ת סי' ג' בהערה (ל)3], על העולים מחו"ל וממשיכים במנהגם באר"י, והוסיף שגם אם בחו"ל היה אולי מקום ליישב מנהג אלו שלא חשו לחכ"צ, וכפי שאכן משמע בחי"א (כלל ק"ל סעי' ג') שלמרות שהביא לחכ"צ, בכל זאת נקט, שהיות ואין אנו בקיאים בשמותם אנו נוהגים רק ב'חריין', ורק למי שקשה לו ב'חריין' כתב שיסמוך על החכ"צ ע"ש, מ"מ טען הגרא"ח נאה זצ"ל, שכאן באר"י יש מסורת שהיא החסה המקורית, וכן בערבית נקרא 'חסה' מדורי דורות, אין לזה כל הצדקה שלא לאכול בשניהם חסה. עכ"ד. ועכ"פ מי שחושש לחי"א לא היה לו לאכול כלל חסה, ואם אוכלו, הרי שסובר כהחכ"צ, וא"כ יש לו לאכול בשניהם ודוק.

ואדגיש שוב שאין כוונת המאמר לדון בנקודה זו, ולא לפקפק על הנוהגים כן, [וגם שלעיל הערה 8 הבאתי דיש שאוכלים חריין מטעם אחר כיון שחוששים שחסה שלנו אינה מרה כ"כ], אלא רק לדון בהקשר לסדר הקערה.

וההקשר הוא, דהשתא דאתינן להכי, יתכן לבאר **מנהג שני** לפי הנהגת הדברי חיים ועוד, שהבאתי כעת, דכיון שדייקתי לעיל בפע"ח שיש לקחת מהקערה עצמה, הן לברכת מרור והן לכורך, לכן הניחו בקערה את מה שאכלו בפועל, ולא שכך פי' את דברי האריז"ל בפי' מילת

51 ואין לפרש טעם האוכלים שניהם גם יחד שחוששים שהחסה אינה מרה כדבעי, וכפי שהבאתי מערערים כן לעיל הערה 8, זה אינו, כיון שלטובים כן, הרי שצריכים לאכול רק חריין כפי שיש הנהגים באמת, והיינו שצריכים לאכול שיעור כזית רק מחריין, אבל אם שעור כזית אוכלים רק מהחסה ואילו מוספים קצת פירורי חריין, אי"ז מועיל כלל, [אא"כ לוקחים שיעור כזית קטן מהחריין ולחשוש לשיעור הגדול לוקחים חסה]. וגם שכבר העירו שאם חוששים שאחד מהם לא מרור, יש בעיה של טעם רשות מבטל טעם מצוה - עי' בהליכות שלמה (פסח פ"ט סעי' מ"ח. מחי' כתי"י) ועוד, ועי"כ כפי' הערוה"ש, וס"ל שהכל מצוה ורק מסיבות צדדיות הני"ל לוקחים שניהם יחד וכיון שכן הרי שהכל מצוה, להדיא איתא בגמ' פסחים (לט). שכולם מצטרפים לכזית. [ושמעתי מידידי הרב אברהם יוסף קליין שליט"א, לבאר טעם נחמד, באלו שנהגו בחו"ל לאכול חסה וחריין יחד, שהוא כיון שהעדיפו חסה שעיקר מצוה בחזרת, וכיון שהיתה ביוקר כאמור, לא יכלו לקנות מנה אלא מעט, ומה שהרויחו בזה שאכלו ממנה פחות מכזית [והשאר חריין], הוא היות וכבר ידועים דברי הרא"ש (פסחים פ"י סי' כ"ה) שלמצות אכילת מרור סגי בפחות מכזית, וכל מה שצריך כזית הוא בגלל שמברכים על אכילת מרור ואין אכילה פחות מכזית, לכן לעצם עיקר המצוה הקפידו לקחת חסה, אבל לשיעור כזית לזה השלימו בחריין].

52 [ס' דברי חיים, ובמהד' ספר 'כל הכתוב לחיים' הוא בהנהגות אות פ"ט. אכן יש מביאים שנהג בשניהם בחריין - עי' באוצר החיים שכ"ג].

'מרור' או 'חזרת'.

ויתכן להוסיף שיש כאלו, שאף שבהנהגה למעשה שינו לאכול בשניהם חסה, מ"מ בקערה נשארו עם מנהג אבותיהם בידם להניח חריין וחסה. וע"ז יש לדון לפי האמור לעיל, דאולי אינו נכון, דכיון שצריך לסדר בקערה את מה שאוכלים בפועל, אם כן אין לחלק בין מה שאוכלים לבין מה שמניחים בקערה.

מב. מנהג שלישי - להניח במרור הנדבי, ובחזרת חסה - נתבאר יפה לפי דרך זו השניה, [דהאל"צ הלא הביא מנהג זה, וגם ביארן].

מג. מנהג רביעי - מקורו בס' יפה ללב (למה"ר רחמים נסים יצחק בן מהר"ח פלאג' זצ"ל) ואעתיק את סדר דבריו ולשונו כראוי. הנה בספרו (ח"ג סי' תע"ג סק"א) בראשונה הביא מכנה"ג (יו"ד סי' פ"ד הגה"ט אות ס"ב) 'חזרת ועולשין הנקראים בלשונו ליג'וגה ואינדידיא' וכו' וכתב שם שכיון שיש בם תולעים יאכל רק הקלח.

עו"ש ביפ"ל (שם סק"ב) הביא מכנה"ג (שם אות נ"ב) וז"ל: **העולשין שקורין אינדידיא יש בתוכו תולעים קטנים והצנועין מושכין ידיהם ממנו, ס' הזכרונות. עכ"ל.** וכתב עלה היפה ללב וז"ל: **ואנחנו קורין למרור בשם ליג'וגה ולחזרת בשם אינדידיא ומניחים שניהם בקערה כמ"ש בס' מורה באצבע, ואין אנחנו אוכלים כ"א מן המרור שאנחנו קורין ליג'וגה כמדובר, שממנו לוקחין למרור ולכורך, אלא שהצנועין מושכין ידיהם מן העלים, שאינם אוכלים כ"א מן הקלח. עכ"ל.**

ושם בקונ' אחרון ליפ"ל (על סי' תע"ג סק"ג) הוסיף וכתב וז"ל: **ואנן דלא ידעי בבירור גמור איזה נקרא חזרת, אם הוא מה שקורין לוג'גה שבל' יון קורין בשם 'מרורי'א' דהיינו מרור או מה שקורין 'אינדידיא', לכך מניחים שתיהם בקערה זכר לדבר הנ"ל, וע"פ סודם של דברים שכתב בס' מורה באצבע כדרמזתי בפנים או"ב, ואוכלים לבד ממה שקורין ליג'וגה כדכתבתי שם, שרגילין לאכול ממנו בקינוח סעודה. עכ"ל.**

מבואר שהלך עם דרך זו, שאכן צריך ב' מינים שונים, ולזה הניחו סוג הנקרא מרור וסוג הנקרא חזרת, ושוב ביאר דבעצם יש שיטה שזה חזרת ויש שי' שהמין השני הוא החזרת, וא"כ יוצאין חובת ידי כולם אכן למעשה לברכת מרור ולחזרת אוכלים המין שיותר מקובל אצלם מהו המרור האמיתי.

מד. מנהג חמישי - במרור חסה, ובחזרת הנדבי - לא מבואר לפי דרך זו ויבואר בדרך ג' דלקמן (אות מה). אכן יתכן עוד שגם למנהג זה הסתפקו מהו חזרת וכמ"ש היפ"ל שהבאתי כעת, במנהג ד', ולכן הניחו בקערה שניהם בשווה. ויל"ע.

דרך שלישית - לקיחת ב' מינים לא קשורה בהכרח לקערת האריז"ל

מה. דרך שלישית: הנה יש להביא מציאה מעניינת מרבי חיים בנבנשתי זצ"ל בעל הכנה"ג. דבהגדש"פ שלו הנקראת 'פסח מעובין' הנדפס בשנת ה'תנ"א כתב כמה דברים שמתוכם עולה תמונה חדשה ואעתיקם כלשונם.

במצות ברכת מרור (סי' רכ"ז) כתב וז"ל: **אלו ירקות שאדם יוצא ידי חובתו מרור וחזרת ועולשין וכו' ומצוה לחזר אחר חזרת וכו' ואם אין לו חזרת יחזור אחר הראשון שנוי וכו' ויש שכתבו שיקח פורפו"י בלע"ז ויש מי שכתב שיקח מרור דהיינו לענה ויש שכתבו שיקח תמכא דהיינו וכו'. עכ"ל. ועו"ש (סי' רצ"ה): יקח מרור וכו' ומצוה**

בחזרת ואם אין לו חזרת יקח כפי הסדר השנוי וכו'. עכ"ל. ובמצות כורך (שם סי' ש"ח) כתב וז"ל: והמנהג שהמרור ההוא הוא העולשין הנקרא 'אינדבייא'. עכ"ל. ובסדר ההגדה, לפני שאומר 'מרור זה' שאנו אוכלים: ולוקח בידו המרור או החזרת או העולשין או שניהם כאחד טובים ויאמר. עכ"ל. ובסדר הקערה כתב (שם סי' ר"כ) וז"ל: יסדר הקערה בענין שאינו צריך להעביר על המצות, והכרפס יהא למעלה והחומץ סמוך לו יותר מן המצות, והמצות מן המרור, והחרוסת מן הבשר והביצה, דרשות מהרי"ל והביאה בס' המפה, ויראה שהחזרת שהוא המרור יהא קרובה מן העולשין שהיא האינדבייא. עכ"ל.

מבואר כאן שלמרות שכתב וחזר והדגיש שמצוה בחזרת מ"מ בכורך כתב שהמנהג היה לקחת עולשין ולא פי' מדוע לא לקחו חזרת, דהא הבאתי שבכמה ראשונים ולשון הגמ' מבואר שגם בזה המצוה בחזרת, ואם חולק עליהם בפרט זה הו"ל לאשמועי' כאן או בספרו הגדול - כנה"ג, וכנראה שלא בא לחלוק עליהם, ואת טעם המנהג אנסה לבאר בהמשך בעז"ה, אך עכ"פ זהו המנהג שהסכים לו בעל הכנה"ג. עוד מבואר שסידר את הקערה דלא כהאריז"ל וכנראה שלא ראה את הפע"ח [ש'נכתב' ועדיין לא נדפס בשנת ה'ת"י, דהיינו בימיו כיון שנלב"ע בה'ת"ג ויוצא שנכתב כ"ג שנים קודם פטירתו, וההגדה של פסח - פסח מעובין הנ"ל נדפסה אחר פטירתו] או שלא ס"ל כוותיה, ועכ"פ מפורש בלי קשר לקערת האריז"ל, שהניחו על הקערה ב' מיני מרור, את המרור שהוא החזרת לכתחילה בשביל ברכת מרור וכן את העולשין האנדבייא בשביל כורך, וקאמר שיניח את המרור קרוב אליו, כיון שאוכלין בראשונה את המרור ואח"כ כורך, והיינו דינא דאין מעבירין על המצוות לפי שי' הרמ"א בשם המהרי"ל.

לאור זאת יש להבין את כל דברי האריז"ל באופן אחר והוא, שהמנהג הקדום עוד קודם האריז"ל היה להניח ב' חבילות של מרור א' למרור וא' לכורך, כיון שהיו ב' מינים מאיזה טעם שלא יהיה [ואולי עשו כן גם אלו שלקחו הכל מאותו מין, כדי לידע ולזכור שיש כאן ברכת מרור וכורך], רק שעד אז סדרו לפי אין מעבירין על המצות, והאריז"ל בא לומר שיסדרו לפי הסוד. ומה דנקט בלשונו מרור וחזרת, ולא מרור וכורך, הוא או מטעם שער הכולל הנ"ל (אות כח), או מטעם ס' אבן השוהם הנ"ל (אות ל) שנקט ל' הגמ' שבכורך הזכירה 'חסא' וכדלעיל. וא"כ דרך זו הוא היפך דרך ב' הקודמת, שנתבאר בו שטעם הנחת ב' המינים בגלל לשון האריז"ל ועפ"י הסוד.

עוד יתכן לפרש לפי דרך זו שהאריז"ל גופיה התכוין לאותו סוג וכמבואר בדרך הראשונה (לעיל אות כח), רק מה שנהגו בקהילות אלו דהיינו להניח ב' סוגים הוא לא בגלל הבנת האריז"ל, אלא שהיות וכך נהגו כבר קודם לכן, להניח בקערת הרמ"א ב' מינים, ממילא גם כשעברו לקערת האריז"ל לא שינו את מנהגם בחלק זה.

מו. [ובזה יש לבאר את אשר כתב בחמ"י הבאתיו לעיל הערה 35 ואבארו לפי האמור, כאן בהערה⁵³].

53 דהבאתי מתמח"י שבהעתיקו קערת האריז"ל כתב וז"ל: והחזרת דהיינו האינדבייא תנוח למטה מן המרור. עכ"ל. וכבר תמהתי שם מדוע כנגד 'חזרת' להניח 'אינדבייא'. דהלא ה'הנדבי' הוא עולשין כמבואר בגמ' וכדלעיל, ולהאמור כאן, יתכן שאין כוונתו שהחזרת היא האנדבייא, אלא שלמעשה מניחים אותו בקערה כנגד 'חזרת' (וכן לוקחים לכורך את האנדבייא, וכמנהג המובא בכנה"ג).

עוד אציין עוד כע"ז, בס' שלחן גבוה (לר' אברהם מולכו. שלוניקי ה'תקט"ו. סק"כ) שנהגו לקחת לכריכה חזרת ועולשין גם יחד.

ביאור המנהגים לפי דרך זו

מז. מנהג חמישי - ב'מרור הניחו חסה וב'חזרת' הניחו כורך הנדבה - לפי דרך זו יבואר היטב.

מח. מנהג שלישי - במרור הנדבי ובחזרת חסה - העירוני דיתכן דלפי דרך זו, זהו מקור מנהג שלישי - ודלא כפי שביארתי מנהג זה עפ"י דרך ב' בשם בעל האור לציין (לעיל אות לו). והיינו דכיון שהורגלו עוד לפני האריז"ל להניח בקערה קרוב אליו את המרור לברכת מרור שהוא החזרת (לכתחילה), ויותר בפנים את האנדבייא העולשין, ע"כ גם בסדר האריז"ל הניחו כן, אף שלפי האריז"ל הדבר הפוך, שלמטה קרוב אליו הוא הכורך, ובפנים יותר הוא לברכת מרור, מ"מ המנהג לא זו ממקומו.

ענה ו'

הגדת מהר"ל - שילוב נגלה ונסתר

מט. בעצם סדר הקערה להאריז"ל עפ"י העשרה ספירות ראוי לציין, שבהגדש"פ המהר"ל מפראג 'דברי נגידים' הובאה סדר הקערה הנ"ל, והעיר המו"ל שבפי' המהר"ל נמצא באופן אחר, ושם בפירוש המהר"ל, ביאר את הסדר ג"כ כנגד י' ספירות מלבד ששינה הסדר בקערה עצמה ע"ש, כדי שלא יסתור את ההלכה [שכתובה ברמ"א, שלא יבא באופן שמעביר על המצוות], וכן ב'חזרת' שהיא כנגד היסוד במקום לסדר סוג מרור אחר כתב לשים 'מי מלח' שהוא כנגד ה'יסוד' ע"ש הטעם. והעתיקוהו כמה מספרי זמנינו כגון בספר הל' חג בחג (לרמ"מ קארפ) על פסח.

נ. אכן יש לידע, שמקור כאמור מספר פע"ח ודבר ברור הוא שהמהר"ל מפראג לא ראה שום דבר מספר זה, דהספר רק סודר בשנת ה'ת"י (וגם אז עדיין לא נדפס), והמהר"ל נלב"ע בשנת ה'שס"ט, אמנם יש לבע"ד מקום לבא ולטעון, שיתכן שהדברים כבר נכתבו בכתבי האריז"ל שנכתבו קודם לספר הנ"ל, וכיון שהיו מהם העתקות שהגיעו למקומות שונים אחר פטירת האריז"ל (בשנת ה'של"ב), אולי המהר"ל כבר הספיק לראות אותם [אע"פ שאין ידיעה שראה איזה מכתבי האריז"ל] ויל"ע.

ויצוין שבעל כנה"ג היה רבה של איזמיר, ונפטר בה'תל"ג, והחמי' נדפס באיזמיר ה'תצ"א, [אכן יתכן שהספר התחבר במקום אחר ובזמן אחר, ותלוי הדבר בפולמוס שסביבו מי חיברו וכו']. וכן אנו מוצאים עדיין באיזמיר ה'תר"מ אצל רב העיר שמעיד שהניחו בקערה את האריז"ל, לצד סוג אחר של מרור, ה"ה הרח"י פלאגי בספרו יפה ללב ח"ג הנדפס בה'תר"מ. והאריז"ל הרי הוא האריז"ל, וחילי דידי, שהלא הכנה"ג כתב בפסח מעובין וכנ"ל שעולשין הוא האריז"ל ואילו בכנה"ג חיו"ד, הביאו היפ"ל גופי' והעתיקו לעיל אות מג, כתב שהוא האריז"ל, וע"כ דחד הוא. אכן צ"ב מדוע כתב החמ"י לעיל בהערה הנ"ל להניחו במקום חזרת ולא במקום מרור דגם הכנה"ג כתב שהוא עולשין ולא חזרת אכן הפתרון פשוט דלפי דרך זו כיון שהכל התחיל מהמנהג שלפני האריז"ל ואז עשו כהרמ"א שאין מעבירין על המצוות, וע"ז הבאתי מהכנה"ג ב'פסח מעובין' שיניח קרוב אליו את המרור שהוא החזרת, ויותר בפנים את האריז"ל לכורך, נמצא שלכורך לקחו הינדבייא וכיון שהאריז"ל קאמר להניח יותר למטה את מה שיעשו הכורך, הניחו שם את האריז"ל, ומה שקראו האריז"ל 'חזרת' נתבאר הטעם לעיל, ומשי"כ חמ"י 'חזרת דהיינו האריז"ל' היינו מה שיניח למעשה, וכנ"ל.

אמיתות הגדת מהר"ל

נא. אך מה לנו להכביר במילים אחרי שהגדה זאת מזויפת מראשיתה עד סופה, ככל שאר חיבורי המו"ל הראשון ר' יהודה רוזנברג, 'ממציא' הגולם מפראג, ועוד, כפי שהוכיח במישור ש"ב רבי אברהם בנדיקט שליט"א ר"י חוג חת"ס ב"ב, במאמרו המצוין והמפורסם בקובץ מוריה (סיון התשמ"ה)⁵⁴. ואכן ציין שאף שיש בהגדה הרבה ליקוטים מספרי המהר"ל, מ"מ מאידך יש כמה חידושים לדינא שמפורש בגבורות ה' למהר"ל לא כן, וחידושים אחרים שלא נזכרו בגבורות ה', ואחר שהוכיח שההגדה מזויפת, הרי שא"א לייחס החידושים למהר"ל. וא' הדוגמאות שציין כחידוש של ההגדה לדינא, הוא סדר הקערה האמור, שהוא דבר שלא נזכר בספרי המהר"ל, ואכמ"ל.

ענף ז'

מיקום המצות בקערת האריז"ל

נב. בענין מיקום המצות האם תחת כל המינים או לצידם, נידון זה אינו נושא המאמר. אכן היות והדברים מתקשרים לחלק מהדברים האמורים, אציין את הענין בקצירת האומ"ר. הנה לשון הפע"ח הנ"ל: 'ותניח אלו ה' הדברים על ג' מצות'. ובבאנ"ט העתיקו בנוסח זה: 'למעלה על'. ומשמע שמניחים המצות תחת המינים. אכן התקשו בזה רבים דלא מצאנו סדר זה של הספירות בשום מקום, [כיון דהמצות כנגד חכמה בינה ודעת, וספירות אלו הן עליונות, (וכמו שכתב בענייננו בסדור כוונות הרש"ש - מכת"י הרב היר"א שהבאתי לעיל 'שלוש בחינות עליונות חב"ד' וכן סיים 'מלעילא לתתא'), ולכן לכאן אין מקום המצות תחת המינים שהם כנגד שאר ספירות].

נג. ואכן מצאתי מכח קושיא זו ג' דרכים בהנהגה למעשה, ובתוך הדברים תבואר הקושיא הנ"ל.

ג' דרכים:

א' - גדולי אדמור"י החסידות נהגו להניחם למטה מהמינים. כן העידו על מנהגן - בתשו' המנח"א לר' ישעי' אשר מרגליות שהזכרתי לעיל אות יט, וכן מבואר בס' פרי קדש הלולים שהזכרתי לעיל (אות ל) ועי' לשון שו"ע הרב (סכ"ו) וז"ל: **לסדר כל דברים אלו ע"ג המצה דהיינו לאחר שסדרו המצות בתוך הקערה כסדרן כהן וכו' מסדרין ע"ג הכהן הזרוע של טלה וכו'.** עכ"ל. משמע מזה ג"כ שהמינים מעל המצות כפשוטו. ובנוגע לקושיא הנ"ל, עיי' בספרים אלו שטרחו לבאר את הענין עפ"י הסוד, ע"ש.

ב' - יש שנהגו להניח את הג' מצות בנפרד ולצידם את שאר המינים בצורה מרוכזת, כן מפורש בסדור כוונות הרש"ש מכת"י הרב היר"א שהבאתי לעיל אות כה, וכן הוא הציור בס' מורה באצבע לרחיד"א שהזכרתי לעיל אות כג, וכ"כ הכה"ח (סקנ"ח), וכן נהגו גדולי המקובלים הספרדים בירושלים, כעדות רבי חיים שאול דוויך הכהן זצ"ל, הובא במכתב רבי ישעי' אשר מרגליות זצ"ל שבס' 'כחו דרבי אלעזר ברשב"י'. וכ"ה ברוב ההגדות ש"פ של

54 [וע"ש שעוד חוקרים תורניים הסכימו עימו. ויצוין שבעקבותיו, בשנים אחרונות נדפסה הגדת מהר"ל המקורית, היינו רק הנדפס מספרו גבורות ה', בלא שאר ההוספות].

הספרדים (כ"כ רבי יעקב הלל שליט"א בפ' עמודי הוראה על מורה באצבע סי' ר"ו), וכן נהגו על גדולי ירושלים האשכנזים, כגון הגר"ד בהר"ן זצ"ל [שבשנים שסידר כהאריז"ל, היה מסדר כן. כמובא בס' ארח דוד עניני פסח].

אכן יש להדגיש שבסדור הרש"ש מכת"י הרב היר"א הנ"ל מפורש שהסדר הוא שמניח את המצות בריחוק מהאדם, ואח"כ מניח את שאר המינים - בין המצות להאדם, בקו ישר, כיון שכן השתלשלות הספירות, וכן הציור במורה באצבע הנ"ל.

וליישב לשון הפע"ח, ביארו ב' ביאורים: **א**] שכמו שמצינו 'עליו' פי' לצד', כפי שמצינו בפסוקים 'ועליו מטה מנשה' גם כאן 'על' פירושו כן. כ"כ בקיצור. וכן האריך ר' ישעי' אשר מרגליות בשאלתו שהזכרתי לעיל והביא כמה דוגמאות לזה. **ב**] שהיות ואין דברי האריז"ל בשעה"כ, והדברים בפע"ח אינם אלא מה'חברים', וכפי שהארכתי לעיל אות יט. לכן בזה שהדברים מוקשים, אין נוהגים כן. כן ביאר רבי חיים שאול דוויך הכהן שם.

ג - האדמו"ר רבי אהרן רוקח זצ"ל מבעלזא נהג ליתן המצות כרוכים במפה ע"ג המינים, [מובא בלוח תמידים כסדרם (בעלזא)], וכנראה עשה כן בגלל הקושיא הנ"ל, אכן צ"ע מלשון הפע"ח הנ"ל שמבואר בפשיטות בהיפוך, ואולי סבר כעין דברי רבי חיים שאול דוויך הכהן הנ"ל קטע קודם.

צורת הקערה

נד. אגב הדיון בסדר הקערה ראוי להעיר הערה חשובה למעשה, דהבאתי לעיל (אות יח) בשם האריז"ל בפע"ח שהקערה היא כנגד המלכות, דהמלכות היא הכוללת הכל, ולכן כתב בספר 'עוד יוסף חי' לבעל הבא"ח שצריך להקפיד להניח המצות והמינים בתוך הקערה ולא להניח המינים בתוך קערות קטנות ע"ג השלחן, הבאתי לעיל (הערה 3).

והנה ההדגש בזה, הוא לא רק להניח את המינים בקערה אחת, אלא גם את **המצות**, דהמלכות כוללת הכל, [דאף שיש להם בחינה מיוחדת שהם כנגד חב"ד, ושאר המינים כנגד חג"ת נה"י, מ"מ הם גם חלק מהקערה], ומצאתי שהוא מפורש להדיא סדור כוונות הרש"ש - מכת"י הרב היר"א העתקתי לשונו לעיל אות כד ע"ש כל לשונו, וכן מבואר בס' עוד יוסף חי האמור, שבדבריו שיצא חוצץ נגד אותם בנ"א שלא מניחים בקערה אחת את כל המינים, כלל בדבריו, שגם את המצות שצריך להניח בקערה אחת.

ובשלמא לנוהגים כמנהג ראשון שהמינים ע"ג המצות, או כמנהג שלישי שהמצות ע"ג המינים, א"כ יוצא שבד"כ המצות עם כל המינים הם בקערה אחת⁵⁵, אכן למנהג שמניחים המינים לצד המצות, הנה המצות בקערה אחת, ואילו את המינים - יש המניחים בקערות קטנות, ויש המניחים בקערה נפרדת. ולהאמור אם רוצים לנהוג כסדר קערת האריז"ל צריך להקפיד שהכל יהא בקערה אחת גדולה שתאחד את כולם, ואכן שמעתי שיש חכמים שהקפידו על כך, וצ"ע.

55 [אף שגם למנהג ראשון אינו מוכרח, וכפי ששמעתי שיש כאלה שמניחים המצות ע"ג השלחן ומסביב למצות יש מתקן עם עמודים שמחזיקים את הקערה עם שאר המינים ואי"כ יוצא שאין הכל בקערה אחת].

נספח

בענין בירור מין המרור - עולשין - הנדבי

א. יש להקדים, שענין זה דורש מחקר מעמיק לזהות את הסוג שאליו התכוונו הפוסקים, וכן לבדוק את המסורת המקובלת בענין, אם מתאימים זה לזה. יש שעסקו בענין והעלו על הכתב את מסקנותיהם, ואין מטרת המאמר להעמיק בזה, רק כיון שמין זה הוזכר בגוף המאמר כמה פעמים, וכן באו לידי כמה ידיעות חשובות בענין, שלמיטב ידעתי לא נדפסו עדיין, או לא התפרסמו כדבעי, לכן אמרתי שכדי לא למנוע טוב מבעליו, אציין קצת את מה שראיתי וברירתי, וחובה עלי להדגיש שרשמתי כאן גם את ההשערות שלי ואת מה שהבנתי בענין ע"פ השלמת חלקי מידע שונים שראיתי ושמעתי, וכוונתי בזה בעיקר לחלק הקשור לזיהוי הנהגות החכמים שאזכיר בהמשך, עם המינים הנזכרים בספרות המקצועית שאביא בהמשך, ולכן אין לסמוך על הדברים כלל, ומי שירצה להשתמש בזה למעשה יברר את המקורות ואת כל הענין היטב.

ב. איתא במשנה בפסחים (לט.) שא' מסוגי המרור נקרא **עולשין** ובגמ' פירשה שנקרא **הנדבי**, ועוד בגמ' שם, פירשה את דברי רב יהודה – **שאף עולשי שדה בעולשי גינה**, ופירש"י: **אע"ג דיש להם שם לווי הרי הן בעולשי גינה**. עכ"ל. מבואר שיש ב' מינים לעולשין.

ואקדים שהדבר נוגע גם לפי המשנה בכלאים (פ"א מ"ב) והובאה בפסחים (לט.) עולשין ועולשי השדה אינם כלאים זב"ז כיון שהן מין אחד.

בירושלמי, ראשונים ואחרונים מצינו למין זה שמות שונים. לא אכנס כאן לכל השיטות אלא רק לפי שיטה אחת וזיהוי מסוים של שיטה זו עם הראיות לזה.

בירושלמי (פ"א מכלאים ה"ב) כתוב עולשין – עולתין. דהיינו שי"ן ות"ו מתחלפים.

בסידור רס"ג (עמ' קל"ד) כתב ז"ל: **ויקנה מן אלח"ס או אלטרשקוק אלעלת' שהוא אלהנדבי אלברי**. עכ"ל. דהיינו חסה או אלטרשקוק או עלת שהוא הנדבי הבר. והנה 'חסה' ברור מהו, 'אלטרשקוק' אפרש בהמשך, ו'עלת' הוא עלש – עולש, דשי"ן ות"ו מתחלפים וכנ"ל בירושלמי.

בפיה"מ לרמב"ם על משנה בכלאים הנ"ל כתב: **עולשין – "אלהנדבא" הגני**. [דהיינו הנדבא של גינה]. **ועולשי שדה, המדברי [של השדה]**. ובפי' לפסחים בלשון ערבי⁵⁶ כתב: **אלהנדבא**. [בנדפס לפנינו כתוב: ידוע]. ועי' עוד בסמוך על פירוש שמות אלו.

בחק יעקב (סקי"ח) הביא כמה פי' בראשונים למצוי בימיהם, והביא דיש מהראשונים שהביאו בעצמם מחלוקת בזה, ואצטט את מה שקשור לזיהוי מסוים. בתוך הדברים הביא שם, מספר שבלי הלקט (סי' רי"ח) שגם הביא בזה מחלוקת, ודיעה שניה שהוא 'דאמיטיק"א אינדיבי"א', והוסיף שכן פי' הרע"ב שהוא **בלע"ז אינדיב"א ווע"ש ברע"ב שבערבי פי' הנדב"י**, והוסיף הח"י שאינדבא מצוי אצלם, ומבשלין אותו ואוכלין אותו עם סוכר וחומץ לבטל המרירות. ובשו"ת החכ"צ (סי' קי"ט) [העתקתיה בשלמות לעיל (בגוף המאמר אות מ)] וכאן אעתיק רק את הנוגע לענינו [כתב ז"ל: **והירק שקורין בהמבורג אינדבין ובאמסטרדם**

אינדביי הוא עולשין השנוי במשנתנו וגם בו יוצאין ידי חובת מצות מרור אם אין לאטוגא סאלאט מצוי. עב"ל. [בס' ארחות חיים (ספינקא) כתב ש'עולשין' הוא 'וויטלוף' המצוי באירופה, אמנם ראיתי מובא מקובץ 'כרם שלמה' (ה'תדש"מ קו' ו') שהעירו שמין זה הומצא הרבה שנים אחר החכ"צ. ומציינים למאמר ארוך מהרב פאלק בסוף הגדש"פ ברכת שיר (אנטוורפן ה'תשנ"ז) וכל זה אתח"י].

אמנם אציין שיש פוסקים שכתבו שלא ידעו ולא הכירו מהו – עי' חיי"א (כלל ק"ל סק"ג) וערוה"ש (סקי"ב), וגם המ"ב סקל"ד לא העתיק פי' לעולשין.

ג. והנה בספרות המקצועית מובאים ג' מינים שנקראים בשם עולשין או אנדיביה ודומיו, ויש חוקרים שומרי תורה ומצוות שזיהו מינים אלו עם מיני העולשין שדה וגינה, ויש לזה סמך מהמסורת, ואפרש הדברים.

הנה, בספרות המקצועית מתוארים ג' מינים, [ב' מינים ראשונים מאד דומים במראם]. ואצטט שמותייהם מתוך המובא באנצ"ת⁵⁷ ואציין בהערות לספרים נוספים שהביאו לצד תיאורם את תמונותיהם.

א] עולש תרבותי – ששמו בלטינית לפי האנצ"ת: *Cichorium intybus* – ותמונה שלו תמצא במקורות בהערה⁵⁸, ושמעתי ממומחה בתחום שלפי ידיעתו מין זה אינו גדל באר"ק.

ב] עולש מצוי – ששמו בלטינית לפי האנצ"ת: *pamilum Cichorium* – ותמונה שלו תמצא במקורות בהערה⁵⁹. ותיאורו כפי שמתואר בספרים הוא כך: צמח זה הוא עשבוני חד שנתי זקוף, שכיח בכל חלקי ארץ ישראל, בבתות וכעשב רע בגנות ובצדי הדרכים, הצמח מפתח בחורף שושנת עלים גדולים יחסית (תלוי במשק המים). מאורכים ומשוננים בשפתם, כל חלקי הצמח מכילים שרף חלבי, בעיקר העורק המרכזי של העלים, שהוא שעיר בחלקו התחתון, באביב מתרומם גבעול גבוה (לרוב עד מטר אחד) ומסועף, עלי הגבעול העליונים חובקים את הגבעול הם קטנים וצרים מעלי החורף. הצמח פורח בחדשים אייר וסיון, בתפרחות תכולות היוצאות מחיק התפצלויות הגבעולים ומחלקם העליון⁶⁰.

ג] אינדביה – ששמו בלטינית לפי האנצ"ת: *Cichorium endivia* – ויש לו ב' סוגים:

(א') 'עולש סגור' – 'לבבות עולש', כעין חבילת עלים צמודים בצבע לבן צהוב הגדלים כגידולי מים בתוך חממות סגורות וחשוכות, ותמונה שלו תמצא במקורות בהערה⁶¹.

57 [אמנם יצוין שבסידור מנחת ירושלם לר"א דבורקס [המועתק בסוף מ"ב מהדורת בלום ח"ה] ג"כ מצויירם כל אלו, עם שמותם בלועזית ועברית, ויש כמה שינויים בינו לבין המתואר באנצ"ת. גם בשאר ספרים שאציין בסמוך, ישנם שינויים קטנים. כאן העתקתי לעיקר מהאנצ"ת, וצינתי בהערות על השינויים השונים שם].

58 באנצ"ת ערך בלאי זרעים כרך כ"ט עמ' תקס"ב תמונה מס' 16 התמונה הימנית, ובס' מרורים (עמר) חלק התמונות מס' 6. [ציורו תמצא בסידור מנחת ירושלם, הועתק בסוף מ"ב מהדורת בלום ח"ה, (טור א' שורה שניה) על שם 'עולש מצוי'. אמנם מה שצויר שם (טור ב' שורה ראשונה) כעולש תרבותי להאמור למעלה, אינו מובן].

59 באנצ"ת שם, התמונה השמאלית [עם עלים בצבע סגול] ובס' מרורים עמ' 48 איור מס' 23 ובחלק התמונות, תמונה מס' 9 [עם עלים בצבע תכלת].

60 ס' מרורים שם.

61 בס' בדיקת המזון כהלכה (לר"מ ויא. ח"א ערך עולש מהד' התשנ"ח עמ' 335 תמונה 172) שם זוהה בשם: Chicory Endive. [אגב, אציין את מה שכתב לענין אם מין זה נגוע בתולעים - שרק לעיתים רחוקות הוא נגוע ולכן רק 'ראוי' לבדוק]. ותמונה של העלים מופרדים תמצא בסוף ספר כוית השלם במהד' העברית והאנגלית [שם זוהה בשם כ- endives].

(ב') 'עולש פתוח' – דומה לחסה מפותלת בצבע צהוב ירקרק, והשורש שלו משמש כתחליף קפה 'ציקוריה', וממנו מגדלים את סוג א' 'לבבות עולש' הנ"ל. תמונות שלו תמצא במקורות בהערה⁶².

כל אלו שייכים לאותו זן וכפי שאפשר להבחין בשם הלטיני, שהשם הראשון [ציקוריום] שווה בכלם.

כמה מומחים שומרי תו"מ זיהו מינים אלו לגבי כלאים ולגבי מרור, ופירשו שזה מה שמבואר במשנה ובגמ' שישנם ב' סוגים, שדה וגינה, שגם בב' הסוגים הנ"ל – ישנם ב' סוגים, תרבותי ומצוי. והמקורות לגבי כלאים אציין בהערה⁶³. והמקורות לגבי מרור אציין בהערה⁶⁴.

עוד מציין א' החוקרים⁶⁵ שכלשונות הרס"ג והרמב"ם הנ"ל שכינו אותם, 'עלת' ו'הנדבי'⁶⁶, כן מכונים עד היום בערבית ארץ-ישראלית, שקוראים לסוגי העולש הנ"ל [מצוי ותרבותי] עלת או הנדבי, והוסיף שמש"כ רס"ג 'טרשקוק' – כיום מצוי כעין שם זה [טרח'שקוק או טלח'שקוק] ומשמש ככינוי לעולש הבר, אכן כתב שכיון שהרס"ג מנה בנפרד את עולש הבר, וכלשונו עלת שהוא הנדבי, כנראה שכיון בכתבו טרשקוק לעולש תרבותי.

ד. בנוגע למסורת: הנה בכמה פוסקים וכמה קהילות התייחסו למין הנקרא בלשונם, אינדיביה או אינדידיא, חלקם נהגו לאכל מין זה וחלקם נהגו להניחו על קערת ליל הסדר וכבסמוך. ואם אכן המכוון למין הנ"ל, איני יודע לאיזה סוג מג' סוגים הנ"ל התכוונו.

ואפרש הדברים, דמלבד דברי הפוסקים שהכירו מין זה וכנ"ל בשם הראשונים, והחק יעקב שם והחכ"צ שם, יש לציין כהנהגה מעשית את אשר נהג בעל כנה"ג כמש"כ בהגדש"פ פסח מעובין וכפי שציטטתי במאמר לעיל (אות מה) שאכלו לכורך, ובספר יפה ללב (פלאג'י) שהבאתי במאמר לעיל (אות מג) שהניחו בקערה, ולא אכלו ממנו בגלל חשש תולעים. וכן בחמ"י שהבאתי במאמר לעיל הערה 35 שהניחוהו בקערה.

ה. בנוגע להנהגה מעשית כיום, יש לציין את אלה שנהגו להניח מין זה על הקערה⁶⁷. וכפי שהבנת⁶⁸, שהמכוון לסוגים המתוארים לעיל מהספרות המקצועית, ה"ה: הג"ר עזרא עטיה זצ"ל ר"י פורת יוסף⁶⁹, הגרב"צ אבא שאול זצ"ל בעל האור לציין ור"י פורת יוסף⁷⁰, הג"ר יעקב

62 גידולו באדמה תמצא באנצ'ת שם תמונה אמצעית, ובס' מרורים חלק התמונות מס' 7 [ע"ש אינדיביה אסקרלה]. ובס' בדיקת המזון כהלכה שם תמונה 173 [וכתב שסוג זה לעיתים קרובות נגוע וחייבים לבדוק]. וציוויו במנחת ירושלם ובמ"ב שם שורה א' טור ג'.

63 ע"י בס' כלאי זרעים והרכבה (פליקס. עמ' 59-57) המצוטט באנצ'ת שם הערה 850.

64 ע"י בס' בדיקת המזון כהלכה (שם עמ' 334 בהערה). ובס' מרורים (עמ' 48-47) ובחלק התמונות שבספר.

65 בס' מרורים שם.

66 ועוד הביא שם בשם הרמב"ם שמין עולשין מדברי נקרא: עלת. [ורשם מקורו: הרמב"ם ביאור מס' 114, וע"י בסוף הספר הנ"ל ברשימת בביוגרפית, שביאור זה נדפס בכת"ע ש"ל בקהיר 1940 ע"ש].

67 ולא אכלוהו למרור בגלל שהיה נגוע וטעמים נוספים וכפי שהתבאר בגוף המאמר אות לו.

68 ע"פ הצמחים שהראו לי או שתיארו לי אותם בע"פ, הנוכרים במקורות דלהלן וכבר הקדמתי לנספח זה שיש דברים שהשלמתי מעצמי ואין להסתמך ע"ז למעשה.

69 שמעתי מרבי מנשה נקי שליט"א, מפי רבי יעקב [בר"א] עדס שליט"א.

70 שמעתי מרבי יעקב חיים סופר שליט"א (ר"י כף החיים). וכ"כ בס' אור לציין ח"ג פט"ו סעי' י"ח בבאוריים בשמו [ושם הוא בקיצור בלא לפרט מהו ההנדבין], והבאתי לעיל (בדרך השניה אות לו) בהרחבה.

עדס זצ"ל מר"י פורת יוסף⁷¹, ולהבחל"ח רבי יעקב חיים סופר שליט"א ר"י כף החיים⁷², וקראוהו 'הנדבי', וכפי שהביא באור לציון שם מפירוש הרע"ב הנ"ל שבלשון ערבי נקרא – הנדבי. | וכנראה שזה היה שמו הערבי כאן בארה"ק או במקום מוצאם – בבל וארם צובא, וכאמור לעיל שעד היום בערבית-ארץ ישראלית קורין לסוגי העולש הנ"ל (מצוי ותרבותי) עלת או הנדבי].

וכפי הנראה, מדובר כאן אודות השני [כיון שכאמור לעיל, שבארה"ק לא צומח רק הסוג הב', ממילא וודאי לקחו לסוג הא'].⁷³

הראש"ל צ"ג הגר"מ אליהו זצ"ל כתב בספרו⁷³ לקחת 'הנדבי', ולא פירט בספרו מהו ה'הנדבי'. אכן בע"פ ביאר שנקרא 'הינבא' והוא צמח עם עלים קטנים הדומה לצמח ה'לומבוה'. עכ"ד⁷⁴. | וצריך לברר אצל בני ביתו אם אכן כוונתו לצמח הנ"ל הסוג הב'.

מאידך יש הנוהגים כיום באירופה [צרפת אנגליה ועוד] לקחת את הסוג הג' לאכילת המרור, ואין בו מרירות כ"כ במידה שצריך לתקנו לאכילה [בשונה מעדות החק יעקב], והוא נמכר בארה"ק בערבי פסחים בשווקים בדמים יקרים, על שם 'עולשין', ויש שנוהגין בארה"ק לקחתו לאכילת מרור, כן מפורסם שנהג הגרי"ש אלישיב זצ"ל לקחתו לאכילת מרור כמה שנים, היות והוא מר ביותר, בשונה מהחסה שלנו [עד שבשנותיו האחרונות הביאו לו סוג חסה מרה ביותר, שאותה העדיף]. ושמעתי שכן מנהג רבי יהודה עדס שליט"א ר"י קול יעקב [להניחו בקערה כנגד 'מרור'].

יצוין שבס' שבות יצחק (פסח. מהדו"ת פ"כ, ה) כתב [וכפי הנראה כוונתו על סוג ג'] שיש ספרי מדע הטוענים שזן זה הוא פיתוח של ירק אחר ואי"ז ה'הנדבא' המקורי. והוסיף שבאמריקה קורין 'הנדבא' לירק אחר. עכ"ד. ויש לידע מקורותיו.

לסיום, הריני להודות לכל העוזרים ומסייעים בכתיבת המאמר, בפרט בענייני 'קבלה', וזיהוי צמחי העולשין⁷⁵.

71 נכדו ר"י עדס הנ"ל.

72 שמעתי ממנו.

73 בספרו מאמר מרדכי - חגים.

74 מובא בס' מקראי קודש על ליל הסדר (לר"מ הר"י) פ"ד הערה א'.

75 התודה והברכה לרבי משה יהודה הלפרין שליט"א שעוררני לעיקר נדון זה. וכן למסייעים בכתיבת המאמר,

הן בהשגת החומר והן בידיעות נכבדות, מלבד הנוכרים בגוף הדברים, לא אוכל לפרט את כולם אלא רק את העיקריים שבהם. הרי הם שיחיו לאורך ימים טובים: רבי חיים יצחק פרוש מראשי מכון זיכרון אהרן. ר' יוסף אביב"י מח"ס קבלת האר"י ג"כ ועו"ס. ידידי רבי בנימין [בר"א] ליהמן. ידידי רבי אברהם יוסף קליין. ר' אבישי אלבוים מנהל ספריית הרמב"ם בת"א. ור' חיים אלבוים מירוחם, המתמחה ביזיהוי צמחי המשנה [שעסק ביזיהוי הצמחים לאנצ'ת], וגאון אחד בנגלה ובנסתר החפץ בעילום שמו.